

АҲМАД АЪЗАМ

АСҚАРТОҒ ТОМОНЛАРДА

Қисса

*Ўз вужудингга тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсен — ўзингдан истагил...*

Алишер Навоий

Йў-ўқ, турмушимдан кўнглим тўлмай, ҳаётдан норозилигим ё ишларим юришмай, шу яшаётган жойимда ножойлигимдан эмас, нимаданлигини ўзим ҳам билмайман, тушунтиришим қийин, аммо мудом нималарнидир кўмсайман, аллақаяқларга кетгим, ўша ёқларда ўзимга ҳам номаълум ишларни қилгим, бу ишлардан кўнглим тўлиб, кўкрагимни мундоқ бемалол кўтариб юргим келаверади, лекин ҳеч қаяққа кетмайман, бирон нарса тўғаноқ бўлганидан, кетолмаслигимдан эмас, ўзим, ўзим кетмайман, эҳ-ҳ, кетсамми, а, дейман, кетворсамми, а, дейман, кетсам—зўр-а, дейман, кўзимни юмиб, ўша борар жойимдаги ажойиб ҳаётни, ўзим амалга оширадиган ажойиб ишларни ҳаёл қиламан, ҳозир шундоқ ўрнимдан тураман-да, кўчага чиқиб, ўтаётган бирон машинага қўл кўтараман, деб чоғланаман, ҳаёлимни бири биридан баланд, ширин орзуларга тўлдириб энтикаман, аммо учишга шайланган қанотларимни елкамга маҳкам жипслаб, ўрнимдан қўзғалмай ўтиравераман—бир туртки, бир ҳаракат етишмайди, кетай-кетай деганимда ичим ҳувиллаб, бўм-бўш бўлиб қоламан.

Тонгда уйғонаман, бутун борликни маҳв этиб, лак-лак, минг-минг туман кўшиндай бостириб келаётган музаффар, устивор нурлар деразадан ёпирилиб киради, кўнглимга бир яхши, қудратли режалар қўйилади, сакраб туриб шу ишларни бошлаб юборай дейман, ҳозир, мана, ҳозир туряпман, турдим, деб шайланиб ётавераман, тонг тамом отади, бутун атроф ёришади, офтоб ҳам ёйилиб, нурлари ҳам бояги устивор маъносини йўқотади, ҳали ҳам ётган бўламан, бир маҳал — энди ётишга имкон йўқлигидан, шуурсиз холда кўрпадан чиқаман, ҳеч нарсани ўйламай кийинаман, бирдан турмуш ташвишларига ўраламан, руҳим сўлишиб, кўчага чиқаман.

Кўчага чиқиб кўраман: ҳамма яқдил бир оломон бўлиб, қаяқларгадир — мен боролмайдиган томонларга отланган, бир-бирини танимайди, лекин бариси ҳам ўша томонларга кетяпти.

Тушда кўчага қарасам ҳам, кечда қарасам ҳам шу аҳвол: ҳамма бир ёққа, мен билмайдиган томонларга кетяпти.

Биродарлар, нега мени ташлаб кетяпсизлар, дегим келади.

Давраларда ўтираман, суҳбатларга қулоқ тутаман: яқинларим, дўстларим ҳам мен кўрмаган нарсаларни гапиришади, менда йўқ ташвишларни айтишади, ҳатто уйларида хотин билан ғижиллашганини хасрат қилишса ҳам, гўё мен билмайдиган, менга насиб этмайдиган ажаб саргузаштларни нақл қилишаётгандай, ғалати аҳволга тушаман, атрофимдаги одамларнинг ҳаммаси янги, дунёга эндигина келиб, барча нарсадан хайрат топишаётгандай, ўзим эса эскириб қолгандай, тобора эскириб бораётгандай бўлавераман, ҳаммасига ҳавасим келади.

Нега — билмайман.

Ниманидир йўкотгандайман, нимадир етишмайди менга, лекин нима шу—биллолмайман, бир ёқларга кетгим келади, бу истак ҳозир қилаётган ишим, жуда тўкин-сочин бўлмаса-да, ҳар тугул, бошқалардан ҳеч ками йўқ турмушимга нисбатан ғалати туюлади, яна нима керак экан менга, деб жуда кўп ўйлайман, ўйимни тополмайман, ичимда нимадир секин-секин, жуда секин, билинтирмай нураб бораётгандай, дарров бу нурашни тўхтатишим керакдай, юрагимнинг аввалги шахди пасайиб, гавдамдаги куч аста сизиб тўкилаётгандай, ўзим эса ҳамма нарсага кечикиб яшаётгандай, чора излаб қоламан, тезроқ-тезроқ, дейман, шошиламан, улгурмайман, ортга қайтаётгандай бўлавераман.

Мени олиб кетгани сарҳад ортидан етмиш-саксон йиллик йўлга чиққан оқ от энди соат сайин, дақиқа сайин жадаллаётгандай, тобора тезроқ йўл тортиб келаётгандай бўлиб, ўзимни омонат билиб қоламан, дунёни, оиламни, ишхонамни, одамларни, теварак-атрофимни ўзимсиз тасаввур қилиб, кўнглим бузилади...

Бундан кў-ўп йиллар олдин Баҳри Муҳитдаги балиқ овловчи кемаларга одам чақирилаётгани, хоҳловчиларнинг шу ўзимизнинг шаҳардаги фалон кўча, фалонинчи уйдаги идорага бориб ёзилишлари мумкинлиги ҳақида эълон ўқидим. Қани эди, мен ҳам узоқроқ жойларга бориб келсам, деб юрган кезларим эди, эълонни ўқиб қанот боғладим: жуда осон экан — бир мавсум, уч-тўрт ойга, ўша идорага ҳужжат топширсам, идора менга йўлланма берар, чипта тўғрилар экан, ҳайт, Баҳри Муҳит, қайдасан, деб кетаверар эканман! Жуда боргим келди, бормоқчи бўлдим, тумшуғи билан тўлқинларни ханжардек тилиб сузаётган баланд кемани, кеманинг устида оёқларимни кериб, кўм-кўк лопиллаётган сувларни ол шафақ рангига бўяб ботаётган кўёшни томоша қилишимни кўз олдимга келтириб, тинчим тамом бузилди. Нима бу — ит ётиш, мирза туриш, ижарама-ижара сарсонлик, шу ҳам яшашми, кетаман, бориб дунёни кўраман, сайру саёҳат қиламан, баҳонада уч-тўрт минг ишлайман, келиб эскироқ ховличами ё бир хонали кооператив уйми оламан, деб ўйла-дим. Бир бош, бир қулоғим, ташлаб кетишга кўзим қиймайдиган севгилим йўқ, бор бисотим битта кўрпа билан ўттиз чоғли

китоб, ихтиёрим бировда эмас, кишлокдаги онам бўлса, уч-тўрт ой бу ерда бўлмаслигимни билмайди ҳам, иши кўпайганидан келолмаяпти, деб юраверади — Баҳри Муҳитга кетиш ниятим аввалига шундай жўяли кўринди. Лекин у бўлиб, бу бўлиб, ишхонамиздан икки қадам наридаги ўша идорага ўтмадим, эртага, эртага билан кўклам ўтди, ёз ҳам келди, шайланиб юравердим, кейин ким-қайдан қанақадир сабаблар чикди, кетсам, буёқдаги нарсалардан куруқ қоладигандек бўлавердим, Баҳри Муҳити қочиб кетмас, келаси йили ҳам одам чақирар, жуда шунақа зўр жой бўлса, ўн минг чақирим узоқдан одам сўрайдими, ҳеч кимнинг кўзи учиб турмагандир-да, аввал диссертацияни тугатиб, уёқ-буёғимни йиғиштириб олай, кейин кўнгилхотиржам, бемалол бораман, деган ўйлар чикди, бу гаплар кетиш хомхаёлидан ҳам пишиқроқ кўринди.

Мана, ёқлар ҳам, уйланар ҳам эканман, уйли-жойлиман, хотиржам, бемалол бўлишим керак эди, аммо кўнглим нотинч, йил ўтган сайин ўртанаман, қаёқларгадир кетгим келади, гўё хазинага кириб, ҳеч нарса олмай, олгиси келмаганидан эмас, кадрига етолмаганидан куп-куруқ чиқаётган одамдай, турмушимни қайтадан бошлагим, қайта бошдан ёшариб, боролмай қолган жойларимга боргим келади, режалар тузаман, аммо ниятимнинг ўзи ҳам ишончсиз чиқади, кўнгил шуни кўмсаяпти, деб, ҳе йўқ, бе йўқ, мақсад-бемақсад бирон ёқда жўнаб қолишни калламга сиғдиrolмайман, аммо истакни ҳам ўлдиролмайман, узоқ-узоқ юртларни кезиб қайтган одамлар гурунг бериб қолса, кўксимда юрак эмас, бир чангал увада булкиллаётгандай, бўшашиб қоламман.

Гўё кимлардир — менга жуда ишонган одамлар узоқ йўлга умид билан кўзатиб қўйишган-у, энди мен уларнинг ишончларини ўлдириб, йўлнинг ярмида қапа қуриб олиб, нарёғига юргим келмаётганидан, мендан, умуман инсон зотидан умидлари қайтиб, норози қараб туришгандай...

Офият—ҳиндшунос, ўқиётганида ўн ой Ҳиндистонда амалиёт ўтаган, ҳар замон-ҳар замон ўша вақтлари қилган томошаларини гапиради, менга Ҳиндистон фақат томошадан иборат бўлиб туюлади, аёл боши билан шундай ажойиб нарсаларни кўрган-а, деб хотинимга ҳасадим келади, хотираларини сўзлаётганида ўзимнинг кашшоқ, қизиқарсиз одамлигимдан кўнглим чўқади.

Одамнинг табиати шундай: агар ҳамсухбатингиз қандайдир муҳим, қизиқарли бир нарсани ҳикоя қилса, сизнинг ҳам шундай қизиқ гапларни айтгингиз, латифасига латифа билан жавоб қайтаргингиз келади, ундан қолишмасликни истайсиз, бордию шундай гапларингиз бўлмаса, ҳамсухбатингиздан катта қарз олиб, бу қарзни қайтаролмасликдан эзилиб ўтирган одамнинг аҳволига тушасиз. Мен Офиятнинг Ҳиндистонни эслашларига тенг нимани ҳам гапирамман, ҳа, зўр, жуда ажойиб яшайди бу ҳиндлар, сигирни худо билишади, жонзотга озор беришмайди, ўқиғанман, тарихи жуда қадим дейман, ичимдан зил кетаман, унга бағрим торлик қилаётгандек, ўзимни унга номуносиб билиб, шундоқ ажойиб аёлни алдаб хотин қилиб юргандек бўламман.

Калькуттани айланиб юришганда, тўсатдан шов-в этиб жала куйибди-да, бир пасда ҳамма ёқни сув босиб, кўчалар тизза бўйи буркираб оқа кетибди. Муссон дегани шунақа — бир ёғишда дарё-дарё сувларни тўкиб ташлар экан. “Бир вақти кўчага қарасам!.. Одамларнинг ҳовлисидаги ифлосгача ювиб чўкибди. Шундай уялдим! Йиғламай дейман, кўчага кўзим тушиб яна йиғлайман. Бир дўконнинг олдида туриб қолдик, на уёққа юриб бўлади, на буюққа. Мен билан бирга... юрган киши оқ шимини тиззасигача шимариб, мени кўтариб олди. Батгар йиғлайман, у киши бўлса, зарари йўқ, Офият, ювса кетади, сув ҳамма нарсани тоза қилади, деб ғулдирайди. Шу киши ёнимда бўлмаса-ку, э-э, ўлсин шу ёмғири ҳам, деб қўл силтардим. Қиз бола, ёнингда эркак одам туриб, атрофинг тўла ифлослик бўлса, жуда уялар экан...”

Институтдаги ёшлар Наманганга — Нишоналининг тўйига борган эдик, қайтпмиз, вагон тикилинч, ётишга жой йўқ, сиқилишиб ўтирибмиз. Офият иккимиздан бошқа ҳамма уйқуда, дунё ухляпти, фақат иккаламиз бир-биримизни кўриб ўтириш, дилдорлик қилиш учун ўйғокмиз. Ширин мудроқда кўзим кетиб, ўзимни Калькутта кўчасида, ёмғир ёғаётган илик кечада, Офиятни кўтариб кетаётгандек ҳис қиламан, унинг сочларидан келаётган жуда ингичка бир ҳиндий мушк иси бошимни айлантира-ди, кўкракларим кенгайиб, мушакларим таранглашади, тобора кучли бўлиб бораман, Офият бошини елкамга кўйиб, тўхтаб-тўхтаб чуқур-чуқур нафас олганча ўша ёмғирли Калькуттани ҳикоя қилади, ҳар замон-ҳар замон деразага лопиллаб урилиб ўтган чироқлар ёруғида кўзларидаги ёш ярқ этади, таъсирланиб ўтираман: аёл киши одамни ўзига яқин олмаса, хусусан хотирасини, айниқса уялган ҳолатларини, яна кечаси йиғлаб гапирмайди. Офият шу куйи—боши менинг елкамда, гапириб-гапириб ухлаб қолди, салдан кейин мен билан кўп марта шундай ўтириб, ўрганиш бўлиб кетгандай, иккаламиз ўртамизда одатга айлангандай, уйқусида, кўзини очмай, табиий ихтиёри билан кўлимни елкасидан ўтказди-да, қўлтиғимга кирди, бошини кўкрагимга ўнғай кўйди, уйқум учди: ҳозир Офият ўша Калькутта кўчасини, ўзи кўтариб олган ўша одамни туш кўрмаяптими, уйқу билан мени ўша одам деб ўйлаб, қўйнимга кирмаяптими?

Калькутта фақат хотирами? Ким эди ўша одам Офият учун?

Биламан, бир чегара бор, Офиятнинг мен билан танишгунга қадар, балки танишганимиздан кейин ҳам, мен билмайдиган, эхтимол билишим иккаламиз учун ҳам яхшиликка олиб келмайдиган бошқа бир дунёда яшаганини, ўша дунёнинг сарҳадлари тўйимизда адоққа етганини, ўзига яраша чиройли бир қизнинг ҳали танимаган, дарагини ҳам эшитмаган, дунёда бор-йўқлиги номаълум, учратишини фақат тақдир-тасодиф белгилайдиган бир йигитга ўзини атаб, яккаш уни кутиб, ўзига гард юқтирмай яшаши мумкин эмаслигини, табиийки, унинг кимдир аниқ йигитлар билан гаплашгани, сўзлашгани, ўртада дўстликми, қадрдонликми, эхтимолки, севгими бўлганини тахмин қиламан. Ҳиндистон хақида гапираётиб, у ерга бордик, бу ерни кўрдик, овқатни қизил қалампир билан

ковуришар экан, зўрға едик, деган пайтларида ҳамиша ёнида “бирга юрган киши” бўлганини, гапириб бераётган воқеалари кемтик, чалалигини, ўша кишига тегишли жойларини ташлаб ўтаётганини, хотираларига халал бериб турганимни кўнглим сезади—унинг қизлик ҳаётидан хотиралари сарҳад ошиб, менинг кўнглимга ҳам шу тарзда мубҳам сезимлар, асосли-асоссиз рашклар солади, бир вақтлар ҳали тақдирини билмаган, ўзига суянчиқ, умрлик йўлдош ахтарган, бошчисиз, эгасиз, кўзига яхши кўринган йигитдан умидини излаб юрган қиз нарсанинг аҳволига юрагим ачишади, баъзан-баъзан чой устидами, гаплашиб ўтиргандами, радиодан ашула тинглагандами, йўл қараб қолган пайтлари Офийатнинг айни шу тобда узоқ-узоқларга кетиб, ўша дунёда хали менга турмушга чиқмай, мени ўйламай, менсиз эркин, озод яшаётганини кўзларидан кўриб тураман...

Одамнинг умри тасодифлардан тўқилган. Мен адабиётга қизикмаслигим, адабиётни деб вилоят марказига ўқишга келмаслигим, келганим тақдирда ҳам, имтиҳонлардан йиқилиб ё мандатдан ўтолмай, қишлоққа қайтишим, бошқа бир касбнинг бошини тутиб, ҳозир бошқа жойда кун кўриб юришим ҳам мумкин эди. Лекин, ҳарчанд уринмай, ҳозирги юриш-туришимдан бошқача, ўзимнинг шу кунда бошқа жойда ўзга бир иш билан машғул бўлишимни тасаввур қилолмайман. Шундай ўйласам, ҳаёлимда ўзим эмас, буткул ўзга, юз-кўзи, қадди-басти менга ўхшаш, аммо тамомила бегона одам гавдаланади, ҳаётим худди шу тарзда ўзгариб кетганда, мен йўқолиб, ўрнимни етти ёт одам эгаллаши мумкиндай. Ҳолбуки, биламан, ўқишга киролмасам, дунё тугаб қолмасди, ўлмасдим, ўлмаган қул - кўраверардим, аммо ўзим бошқа, хотиним бошқа, демакки, болаларим бошқа... қандайдир ақлга сиғмайди, босинқирашга ўхшайди: Офийат билан эмас, ҳозир етти ухлаб тушимга ҳам кирмаган аёл билан бир ёстикқа бош кўйсам, уйимда Комрон, Малика, Ботир эмас, бошқа болаларим ада-ада, деб турса, улар ҳам қуйиб қўйгандек менга тортса, бу болаларимга эса бегона биров оталик қилиб юрса... Мен Офийат билан топишмасам, шу болаларим дунёга келармиди?

Чархи кажрафторнинг ройиши сал ўзгариши билан шундай булуви ҳеч гап эмас эди-ку!

Ўйлайман, жуда оддий, кўникиш бўлиб қолган нарсалардан ажабланаман.

Ўша, енгил автомобилни кўрганда, “Луккавой келди, обкетиб қолади”, деб гувва қочган болакайларнинг тўдасидан қандай ажралиб чиқиб, бугунда доцент Маҳди Ашрапов бўлиб қолдим? Маҳди тракторчи, ё сувчи, ё, борингчи, газета-журнал ўқишни севганим учун почта мудирини, қишлоқ мухбири Маҳди Ашрапов бўлиб қолишим ҳам мумкин эди-ку!

Бир ўринга ўн олти киши таллашиб турганда уч-та “учу” битта “беш” билан институтга қандай илашиб қолдим? Киришимдан кирмасим тайин эмас эдими?

Институтни битирганимдан кейин саккиз йил ўтиб факультетга борганимда Бердиёров домла яқинда кандидатликни ёқлаганим, “ўзидан ҳам ўзиб”, пойтахтдаги “мўътабар даргоҳда” дарс бераётганимдан азбаройи кувониб, ўша — ўн икки йил олдин “беш”ни қандай қўйганини айтиб берди, мен буни омаддан деб юрардим, фавқулодда ҳодиса — шунгача эсида экан: “Қанча болалар йиқилиб кетди! Буйруқ шундай: йиқитасан, мунчадан мунчасини! “Беш” қаёқда—катагон! Фақат алоҳида рўйхатдагиларга, шунда ҳам ректор кўрсатма берганларга! Сиз жавоб беряпсиз, мана, бунақа: кўлларингизни силкиб, бошингизни орқага ташлаб. Мен эса бошим қотиб ўтирибман: бу болани йиқитиш уёқда турсин, унга “тўрт” қўйиш ҳам ноинсофлик. Эсингиздами, айна шеър ўқиётган вақтингиз Абдурахмон кириб қолди, ўзининг одамидан яна биттасини пишиқлаб қўймоқчи эди...”

Кечагидек кўз олдимда: жавобларимни қовоқ уюб, вазмин тинглаётган Бердиёров ўша Хўжаев кирганда бирдан ўзгариб, ошқора, ҳатто бир оз ошириб хайратлана бошлади, бошини сарак-сарак қилиб, худди новвотчойдан рохатланаётгандек, “оҳ-оҳ”, деди, айтиб бўлганимдан сўнг, иккинчи — тилга оид саволни, қовун туширишимдан чўчиб, гапиртирмади. “Бўлди, ука, раҳмат, кетаверинг”, деди. Имтиҳон тугаб, баҳоларни эшиттиришгунча, бўларим бўлди: “Раҳмат, кетаверинг”, деган бўлса, всё, жўра, келаси йил келасан, депти”, деб ақл ўргатганлар ҳам анча топилди...

“Абдурахмон кириб қолмаганда, таваккал қилолмасдим...”

Мени мандатдан Бердиёров қўйган ана шу “беш” олиб ўтди. Мандатга думаламай бир юзу қирқ етти бола етиб келган эдик. Аввалига комсомол ташкилотининг секретари Тўғизбоев бешта-бештадан эллик болани тез-тез чақириб олди, шу билан эллик ўриннинг ҳаммаси тўлди, эшик ёпилди, кирганлар қайтиб чиқмади, тўксон еттитамиз бир-биримизга мўлтираб, гўё ичкаридаги мандат комиссиясига тепадан: “Ташқаридаги бечораларни ҳам олинглар, ноумид кетишмасин!”, деган ваҳий тушадигандай, умидимизни узолмай, бўйнимизни чўзиб тўрт-беш соат мустар туриб қолдик. Бир вақти эшик очилиб, Тўғизбоев эмас, қабул комиссиясининг масъул котиби Абдурахмон Хўжаев чиқди: жувва эшикка ёпирилдик. Юрагим ховликиб кетди: шу оқшом туш кўрган эдим, тушимда ётоқхонада бирга турадиган амударёлик Рамон икковимиз бизнинг қишлоқда янги қурилган водопровод минорасига тирмашиб чиқибмиз, мен чиққан жойимда тойиниб кетиб, зўрға панжарасидан тутиб қолибман, кунбўйи шу тушимга ишониб турибман, кеча Рамон биофакка мандатдан ўтди, бугун мен, бир тойиниб бўлса ҳам, ўтишим керак, энди Хўжаев мени чақирдиш учун ўзи чиққан, ҳозир мана, мана, мени чақиради, “Ашрапов Махди!”, дейди!..

Хўжаев эса эрталабдан бери қайта-қайта оти чиққан Солиҳова Назира деган қизни сўради, унга яқин турганлардан, зора менга ҳам эътибор қилиб қолса, деган умидда “Солиҳова Назира! Солиҳова келмадими!” деб тўрт-бешти барабар кичкирди, бир оқ қўйлакли қиз одамларни ёриб кела бошлади.

Хўжаев уни яқин олиб койиди: “Назираҳон, қайда юрибсиз? Эрталабдан бери чақирамиз...”

Эшик яна ёпилди, яна бўйнимизни чўзиб туравердик.

Оёқларим калтираб, бориб девор тагига тўшалган газетага ўтирдим, ичимдан фақат их-их деган йиғига ўхшаган бир товуш келиб, томоғимга тикилади, мажол йўқ, соат тўртдан ошяпти, кечадан бери туз тотмаганман...

Бир вақти яна эшик очилди, бормадим, каттиқ ишонган нарсанг бўлмайд қолиши мумкин дедим, ўтирган жойимда қарадим, Хўжаевнинг оғзи очилиб-юмилди, “Аш-а-а... аҳд” дегани қулоғимга келди, бирданига, ичкари кириб кетганлар ва ташқари-да турганларга “мухлис”лик қилаётганлар билан ҳисоблаганда, икки юз чоғли одамнинг тепасида “Ашрапов Маҳди!” деган исми шариф акс-садо берди, менга келиб урилиб, сакратиб юборди. “Хў-ўв! Мен—Ашрапов Маҳди! Ашрапов—менман!” деб бақирганча, ўзимни тўдага урдим, юрагим қинидан чиқиб кетай дейди, тезроқ эшикка етмасам, Ашрапов—мен, деб Хўжаевни алдаб, ўрнимга бошқа бола кириб кетадигандай...

Кейин, ўқиб юрган пайтларимда Хўжаев айтиб берди: ректор ўтолмаганларнинг рўйхатига қараб туриб, Ашрапов Маҳдига Бердиёров кўйган “беш”га қўлини нуқибди-да, Хўжаевдан: “Бу абитуриентга “беш” қандай тушганини биласизми?”— деб сураб-ди. Хўжаевнинг фавқулодда хотираси бор эди: имтиҳондан йиқилгану ўтганларнинг ҳаммасини биларди, мени ё Бердиёровнинг одами, ё ректорга тайин-ланган, бекорга сўрамаяпти, деб ўйлаб, адабиёт оғзакидан қандай жавоб берганимни мақтаб кетибди. Шунда ректор: “Ундоқ бўлса, шу абитуриентни кўшимча қилиб олайлик. Ташлаб кетадигани бор, ҳайдаладигани бор. Ўқийдигани ҳам кирсин! Чақиринг!” дебди.

Рус тилини бор-йўғи ўнинчи синфда ўқиганмиз, ошхонага кирганда “ктў ўчират”дан бошқасини билмайман, яна кўзойнакли одамлардан чўчиброқ тураман, мени кўп одамнинг ўртасидан олиб ўтиб, тўрда ўтирган бир кўзойнакли, жуда салобатли одамга рўпара қилишди, у киши менга русчалаб бир нарса деди, нима деяптилар, деб унинг ёнидаги одамга жавдирадим. “Яхши ўқийсанми кирсанг, деб сўраяптилар”, деди униси. “Ҳа, харашо будиш, будиш”, дедим, кимлардир кулди, ректорнинг қоши чимирилди; у менга: “Ну, как, будем хорошо учиться?” деган экан...

Ўзимда йўқ дингирлаб кетаётиб, йўлда ҳамма ҳужжатларимни тушириб қўйибман — буниси тушимда водопровод минорасидан тойинганим бўлди. Эртаси куни топилишига ишониб, факультетнинг эшигига бошқа шунақа эълонлар ёнига мен ҳам бир парча қоғоз ёпиштирдим: “Шу-шу абитуриентнинг ҳужжатлари... Суюнчисига ўн сўм!” Мандатдан ўтиб олган бахтиёрлар билан танишиб, ўтган кечаси кўрган тушимнинг қандай тўғри чиққанини гапириб ўтирган эдим, бир муғул башара, дароз бола бир кўлидаги қип-қизил комсомол билетига, бир менга қараганча, яқинлашиб келаверди, дарров билдим — ҳужжатларим шунда, чўнтагимни кавлаб,

охирги пулимни, етмаган уч сўмига “уйга бориб келганимдан кейин бермасам, худо урсин” деган чин ваъдамни тайёрлаб турдим.

“Ашрапов Маҳди сиз эмасми?” деди.

“Ғирт ўзиман-да!” дедим.

“Жўра, чўнтак масаласи сал... бор-йўғи етти сўм қопти...”

“Э-э, кўй-э, жўра,— деди у бола қизариб,— бирга ўқиймиз энди, уят бўлади...”

Мен ҳам уялдим, ўнғайсизликни йўқотиш учун унга ҳам тушимни айтиб бердим: “Буни қаранг, ишониб ўтирувдим, ҳужжатларим топилгани — панжарадан ушлаб қолганим-да”, дедим. Оти Тангир экан, мен ҳам сенлашга ўтдим, жуда оққўнгил бола экан.

Кириш имтиҳонларини топшириш, мандат деган азоблар жуда жонимиздан ўтиб кетган экан, иккаламиз ҳам келаси йили ёзда уйга кетмай, ўқишга кирадиганларнинг аҳволини томоша қиламиз, бир роҳатланайлик, дедик, аммо кейин бу қуруқ гап бўлиб қолаверди...

Яна ўйлайман: ўшанда имтиҳонда Бердиёровга тўғри келмасам, мен билмайдиган савол тушганда, ё Хўжаев жавобни айтиб бўлганимдан кейин кирганда, ё ректор узун рўйхатдан баллари меникидан юқори болалардан бирига диққат қилганда нима бўлар эди? Бор эди-ку шунақалари, улардан бештаси кейин “эркин тингловчи” сифатида “резерв”да ўқишди-ку! Янаги йил келмасдим — аскарликка олиб кетарди. Ҳарбийдан қайтиб, яна шу факультетга, борди-ю, кирганимда ҳам, кейин воқеалар ро-йиши мени буткул ўзга ўзандан оқизиб кетар, ҳозир башқа жойга, булак шароитга олиб бориб куйгач булур эди.

Жуда оддий ҳақиқатлардан танг қоламан. Баҳри Муҳитга кетиб юборганимда Офият деган кизга боғланмасдим, у билан Нишонанининг туйига бориб, яқиндан танишмасдим. Институтимизга янги келган эди, уни ҳам тўйга етакладик, тўйда, одамлар худди шу ўйинда бир-биримизга яқинлашишимизни олдиндан билишгандай, иккаламизни ўртага тортишди. Ўйнаётганимизда биқинимда бир нарса шир-р этди-ю, Офият секин кулоғимга шивирлади: “Кўлингизни тепага кўтармай, аста бориб ўтиринг”. Уялиб атрофга алангладим, ҳеч ким сезмабди, аста даврадан қочдим. Офият ортимдан чиқди. Биқинни пайпаслаб кўрсам, кўйлак кўлтиқдан пастрокда бир қаричча жўнабди. У пайтлари кўйлақни торайтириб, сириб кияр эдик, яна бу Наманганнинг тўйида дастурхонга одамнинг жонидан бўлак ҳамма нарса кўйилар экан, ошхоналарнинг овқатидан ичи шилиниб юрган бўйдоқ... Офият ўн минутлардан кейин игна-ип топиб олдимга келди. “Юринг, бирон жойда тикиб берай”, деди. Ўзим баковулхонага кириб, тўйнинг “ускулат мудури” билан ҳазил-хузул қилиб, тикиб чиқдим, Офият узоқданоқ мени кўриб, гўё менинг уятда қолмаганим иккаламизнинг ҳам шаъ-нимизга тегишлидай, мамнун жилмайди,— яқинда танишганинг қиз бола, тумонатнинг ўртасида сени кўриб қувониб, фақат сенга атаб жилмайиб

Ўтирса, жуда чиройли кўринар экан, тилим бойланиб қолди, бирдан хаёлимга шу қизга ўйланаман-ов, деган ўйинқароқ, довдир ўй келиб, юрагим хаприқиб кетди, Офият бирдан меники бўлди, тўғри бориб ёнига ўтирдим. Ҳеч бир вақт қиз боланинг олдида бунча очилиб ўтирмаган эдим, ҳеч бир қиз менинг гапларимни бунчалар берилиб тингламаган эди, „ўз гапимдан ўзим таъсирланиб, ҳар бир сўзимни дона-доналаб, дутор чертаётгандай сўйлайман, айтишимни куйга соламан, Офиятнинг юзида ҳам менинг кўнглимда дарёдай солланиб куйилаётган туйғуларнинг акс садоси ўйнайди, гоҳ мен — созчи, у соз бўлиб, гоҳ у — созчи, мен созга айланиб, суҳбатимиз ҳеч тўхтамади, шу тўхтамаганича, баъзан баравж, баъзан паст, ҳозиргача келяпти, кейин — тўйимиздан сўнг Офият айтиб берди, ўша Наманганда, кўйлагимни тикиб олиб, уни ахтариб аланг-жаланг келаётганимда, аввал совуқроқ туюлган, энди эса тўсатдан хушчакчақ бўлиб олган ғалати йигитга нисбатан нимадир илиқлик уйғонган экан. “Йў-ўқ, севги эмас, дарров-а, жуда ўзингизни яхши кўрасиз-да, бошқача, худди кў-ўп вақтдан бери таниш, ҳамма гапни ҳам айтса бўладиган якин одамдек кўриниб кетдингиз...”

Ўша тобда, айти Офият билан топишган дамларимда Баҳри Мухитда балиқ овлаб юришим керак эди!

Ғалати туюлади: хаётимдаги ўнлаб, юзлаб воқеаларнинг тасодифий боғланишлари, уланишлари, узилишларидан бугунги туриш-турмушим бунёдга келган. Агар бу силсиланинг бирон ҳалқаси узилса ё бошқа қатордаги ҳалқага уланиб кетса, мен ҳозир қаерда бўлар эдим?

Еттинчи синфдалигимда шундоқ ажалнинг домига тушаётиб, умрим бор экан, яшашим ҳақ экан, қутулиб қолганман.

Ҳаво булут, эрта кўкларнинг одамни кўчада ҳам мудратадиган дилтанг бир куни, аниқ эсимда йўқ, бузоқ ахтариб юрган эдим шекилли, колхознинг ташландиқ сушилкасига кириб қолдим. Сушилканинг ичи ис-курум босган, нимқоронғи эди, Ҳар хил темир-терсак, симтўрлар, думалаб ётган вентиляторлар орасидан анқайиб ўтаётиб, девордаги электр-тақсимлагичга кўзим тушди. Бармоқдай-бармоқдай келадиган, чиройли қайрилган учта сариқ симга қизиқиб қолдим, қорайган деворда, худди сал олдин биров ҳафсала билан артиб-тозалаб қуйгандай, сирли товланади. Секин, худди сеҳрлангандай, ихтиёрсиз, шуурсиз, аллақандай заиф бир қувонч билан иккаласини ҳам ушлайман деб, икки қўлимни ҳам чўздим, эсласам, ҳалиям қалтираб кетаман — мени ажал тортаётган эди, шу сонияда, энди симларни чангаллайман деганимда, нечундир уларнинг ёнгинасида турган қора дастакка диққатим чалғиди, чап қўлим шундоқ симга тегай-тегай деб, ўнг қўлим билан не хаёлда дастакни босиб юбордим, бирданига қандайдир осмоний бир гувлаш бошланиб, юрагим ёрилиб кетаёзди—симларда ток бор экан! Уч фазали, юқори кучланишли ток! Физикани, электр токининг нималигини, ушлаган одамни чиппа ёпиштириб қўйишини, еттинчи синфда ўқийман, жуда яхши билар эдим, эсим тесқари бўлиб кетди, оёқларим бўшашиб, бир темирнинг устига ўтириб қолдим, гувиллашдан эмас,

хозиргина шу симларни ушлаганда тил тортмай ўлишимни, косовдай қорайиб осилиб қолишимни англаб қолганимдан—мен бу тилладай товланган симларда ток йўқ, эс билганимдан бери ишлатилмай ётган ярим вайрона сушилка аллақачонлар токдан узиб ташланган, деб ўйлаган эдим.

“Мен бир марта ўлганман, бўлди, энди ўлмайман, - дейди рассом оғайним Исрофил. - Қариндош-уруғлар тўпланиб, хув-хув йиғи-сиғи ҳам қилишган, нимамага ҳам куйишарди, туғилганимдан бери инг-инг қилиб ўнганмай ётган бир парча гўштман. Мени ёстикқа кўйиб қизил бахмалга ўрашди, кимдир минғирлаб жаноза ўқиди, мазоратга олиб боришди. Гўрга кўямиз, деб қизил бахмални очишлари билан бақириб йиғлаб юбордим. Бахмални ҳамсоямиз Арокул ака очаётган экан, кўрққанидан шайтонлаб қолди. Яқин-яқингача мени кўрса: “Ҳа, жиян, сал бўлмаса, мени ўлдириб кўярдинг”, деб юрарди.

“Бўлмаган гап, ўлмагансан, аслида летаргик уйкуга тушиб қолиб, мазоратда уйғониб кетгансан”, дейман.

Исрофил мени уриб енгади: “Бахмал қип-қизил эди, деяпман-ку! Худди қизил халтада ётгандай, кўзимнинг олди ҳам қип-қизил эди”.

“Бахмалнинг орасидан қип-қизил бўлиб офтоб ҳам кўриниб турганмиди?”

“Бунақа нарсаларни тушунмайсан. Биринчидан, қизил рангнинг бўлакча хосияти бор, одамни тетиклантиради, тунчироқлар шу учун қизил, эҳтиросни кўзгайди, менга ҳам қувват бериб тирилтирган, иккинчидан, сенга аниқ эслайман, деяпман: бахмални Арокул ака очганда кўзимга урилган оқ рангдан — кафандан йиғладим. Агар шу бахмал билан кўмишганда, хозир Исрофил деган жўранг бўлмасди, ким қайси тўнкалар билан қатиқ ялашиб юрардинг...”

“Бахмалнинг қанақалигини кейин эшитгансан, рассом одам—дарров қолганини кўз олдинга келтиргансан. Кейин ўзинг ҳам ишониб қолгансан...”

“Сен фақат кўз олдинда ёздайиб турган нарсаларни кўрасан, фақат очик-ойдин нарсаларни тушунасан. Сал чуқурроғига дарров бемаъни мантиқ ёпиштирасан”.

“Ўзинг-чи?”

“Ўзимми?— дейди Исрофил жиддий тортиб.— Мен — генийман.”

“Ол-а,— дейман узиб олгудай,— генийлик кўчада дарбадар қопти-да, одам қуригандай сендан бошпана топса?..”

Исрофилнинг ростакамига жаҳли чиқади: “Саёз дарёга ўхшаб шағиллайсан-у, кўнглинг кўр—тумшуғингнинг олдида турган генийни кўрмайсан...”

Исрофил чизган сувратларда мен ўша — ўзим боришим керак бўлган узоқларни кўраман: ранглари бу ерники эмас, одамлари ўзгача, кўринишлари бошқача, ҳаммасида одамни қандайдир секин жўш-тирадиган, кўнгилни кўпиртирадиган нимадир, англаш қийин, англаш учун мияни зўриқтириш, хаёл чегараларини бузишга тўғри келадиган кенгликлар бор. Мен унинг ўша қизил бахмални, ўз жанозасини аниқ эсимда, деб нақл қилишига ишонмайман, қизил рангнинг бўлакча хосиятлари ҳақидаги гапларида ошириб юбораётганини сезиб тураман, аммо уч ойлик чақалоқ пайтида, уни ўлди деб ўйлаб, маъракасини ўтказиб, кўммоқчи бўлиб, мазоратга олиб боришгани рост, айти кўмишга чоғланишганда, мурғак чақалоқнинг кўнглида ихтиёрсиз бир куч—яшаш истаги жунбушга келиб, йиғлаганига ишонаман. Исрофил ўша чақалоқдан катта бўлган, ўша куч уни рассом қилиб тарбиялаган. Исрофилнинг ўзига қуйиб берса, мен у дунёни бир кўрганман, яхши биламан, учиб юргандай эдим, энди туйғуларимнинг чуқурлиги ҳам шундан, дейди. Балки, балки... У чиндан ҳам генийдир, хали очилмаган, ё унинг генийлигини тушуниш, тумшуғимнинг олдида турган даҳони кўриш учун туйғуларим саёзлик қилар... ҳарҳолда, Исрофилнинг ўшанда гўр оғзидан бақириб йиғлаб ҳаётга қайтгани билан бугун чизган манзаралари ўртасида боғланиш бор...

Ўшанда нима куч мени симларни чангаллаб қолишдан асради? Балки бу яшагиси келаётган, аниқроғи, хали яшашини сезиб турган ёш, норасида танимнинг хато ўлимдан табиий четланиши бўлгандир, балки ўлишни истамаган тирик хужайраларнинг ибтидоий сезгисидир, аниқ эслолмайман, ҳарҳолда, кўлларимни ўша сирли товланган симларга чўзаётганимда ақлим ухлаётган, мудроқ-паришон ҳолатда эдим, худди биров мени бошқаргандай, хали яшашимни, мактабни битириб, институтга киришимни, пойтахтга келиб, шу ерда оила қуришимни, уч фарзандга ота бўлишимни — бу дунёда хали томир ёйишимни бирдан эслаб, симларни эмас, дастакни ушлаб, босиб кўр, деб буюргандай туюлади, бу буйруқни ҳозир, шуларни ўйлаётим, болалигимга бергандай бўламан...

Агар ўшанда кўлим симларга текканда, атиги бир сония — бутун умрим ўша сопияга жо, ўша сониядан иборат, улиб кетганимда ҳозир ўзим, мендан тўраган уч болам ва менга боғлиқ талай-талай ишлар бўлмас, ўрним бўм-бўш, хувиллаб тўрган бўлур эди, Ҳарҳолда, улмай қолганим оддий тасодиф эмас, тасодиф десам ҳам, яна шунақа ўнлаб, юзлаб бир-би-рига чирмашиб кетган тасодифларнинг бир узвий ҳалқаси бўлган, бу ҳалқалар занжири ажалнинг шундоқ човути остидан ўтиб, менинг ҳозирги тириклигимга уланган, ўша ерда узилиб қолиши белгиланмаган эди, болалигимнинг менгача чўзилиб келиб, умр берса, келажагимгача ҳам уланиб яшаётганини сезиб тураман.

Баҳри Муҳитга бораман, деб, кетмай, бу орада Офият билан топишим ҳам шундай тасодиф, ўша занжирнинг энди фақат менга, менинг умримгагина эмас, Офиятнинг ҳаётига ҳам, болаларимнинг дунёга келишига, яшашига, вояга етишига боғлиқ ҳалқаси, йўл юришни яхши кўришим, доим

тинчимни бузиб, тинчгина яшашимга қўймаётган истак эса... Билолмайман, ишқилиб, тупрокдан ташқарида юрган ҳар бир одамнинг ичида, вужудида ўзи ҳам англаб етмайдиган бир устиворлик бор, шу куч унинг ҳаётидаги тартибсиз тасодифларни бир шодага тизади, одам эса фақат шу тартибда яшашни истамайди шекилли, баъзан ҳатто қўлидан келмайдиган нарсаларни амалга оширишга, шу тасодифлар тизгинида қолиб кетмасликка интилади: агар одам бундан сўнг қандай яшаши, қандай турмуш кечиришини аниқ-равшан, беш қўлдай аён билса, қизиғи қолмас, ҳафсаласи ўлар, гўё дунёга тесқари келгандай, келажагидаги ҳаётни аллақачон яшаб қўйгандай бўлиб қолар эди — одамга у билмаган нарсалар керак, уларни билиб, яна билмаганларини ахтариб кетиши керак, чунки одам дунёга билиш учун келган, билиб кетиши керак...

Офият биз ҳам одамларга ўхшаб, ёз ойлари уёқ-буёқларга кетайлик дейди, янаги йил, янаги йил, деб келаман, вақт йўқ шунга, ҳафтами—ўн кунми қишлоққа борамиз, мана—ҳаво, ана—кенглик, тўйиб хордиқ чиқаринглар, дейман, ўзим икки-уч кунда келди-кетди, бориш-келиш, ўтиришлардан, ош билан шишадан бежа бошламан. Офият, бир хотин рўзғор қилиб юрса, буниси яна уч бола билан келиб бир дунё ташвиш орттирса, қараб туrolмас экан, келинга қўшилиб пишириқ-сишириқдан чиқолмай қолади, дам олиш ўрнига ҳориб-чарчаб шаҳарга қайтамиз, мени йил бўйи чала ётган ишлар кутади, Офиятни эса қозон-товоқ, идиш-оёқ деганлар кучок очиб қаршилайди.

“Яхши ҳамки, ўқиётганда Ҳиндистонни кўриб қолганман”, дейди у.

“Ҳиндистондай мамлакатни кўриб келиш бутун умрга етиб-ортмайдими?” дейман.

Бошқа нима ҳам дей?

Болалар каттарсин, ҳаммаси бўлади, дейми?

Илгарилари Исрофил бирга юр, деб тоққами, сув-омборгами судраб қўймасди. Фақат бир марта унга эргашиб бордим. Биринчи куни — тузук, чўмилдим, офтобда товланиб ётдим, яна чўмилдим, тушдан кейин шишиб ухладим, Исрофил тинмай ишлади, иккинчи куни ундан хафа бўлдим: на гаплашади, на уёқ-буёққа юради, худди шундай беҳавотир ишлаши учун мени қўриқчиликка олиб келгандай, китоб ўқий десам, яна мудроқ, босади, ухласам, қарахт уйғонаман.

“Ғирт уй каламуши экансан, ўзинг ҳам,—деди Исрофил, учинчи куни эрталаб йўл халтамни елкалаганимдан кейин.— Сени озодликка зўрға тортиб чиқсам, яна қавагингга урасан...”

“Худо мени одамлар орасида яшагин деб яратган”, дедим...

Исрофилдан йилдан-йилга узоқлашиб кетяпман, йўқ, мен тўхтаб турибман, Исрофил кетиб боряпти, худди болалигимдек: ўзи билан ўйсиз,

ташвишсиз эркинлигимни, тоза хаёлларим, қизгин умидларимни ҳам олиб, мени ташлаб кетяпти...

Дўст ёнингда туриб ҳам сендан узоқлашиб бораверар, оила бузилганда ўртадаги болалар, ота уларни ҳар қанча яхши кўрмасин, хотинга ўтадигандек, дўст ҳам узоқлашганда умрингдан энг тотли дамларини ўзига олиб, ўрнига юракни ачиштирадиган оғриқ хотираларни ташлаб кетаверар экан.

Исрофил меникига тез-тез келиб туради, мен ҳам шундай—уникига боришни қанда қилмайман, фақат... бир мажбурий юмуш бажараётгандай, ҳа-ху гаплашиб ўтираммиз.

“Э-э...”

“Расулни айтаман...”

“Нимасини...”

“Яхши эмас...”

“Унга айтдим...”

“Ўзи билади...”

“Бировнинг турмуши...”

“Лапашанг...”

“Бир ёқлик...”

“Кулгиси қистайди...”

“Шу аҳволига...”

“Деганда қандок...”

“Минғирлайди-ей...”

Четдан қараган одам булар ўзбек тилидаги сўзларнинг талаффузини ўрганибди-ю, ҳали жумла тузишни билишмас экан, бир гапни охиригача айтишолмайди, деб ўйлаши мумкин.

Гўё айтмоқчи бўлган нарсамизни бармоғимиз учида навбатма-навбат ушлаб кўриб, э-э, буни биламиз-ку, деб яна ташлаб юбораётгандай. Аслида бу қуюқ, суҳбатнинг мазмуни шундай: Расул бир эрсиз аёл билан юради, бирга ишлайди, хотини билиб қолиб, идорага келибди, ўша мегажинни юлибди, ғалва, томоша, директор, партком, яна бир-иккитаси йиғилиб, Расулни ўртага олишибди. “Хўш, нима қилмоқчисан?” дейишса, Расул: “Билмасам, ўзларинг биласизлар”, дебди, директорнинг жон-пони чиқиб кетибди: “Ўйнаш тутган сенми ё бизларми? Мазасини сен тот-да, нима қилишингни бизлар билайликми? Ё бунисини ташла, ё унисини”, дебди. Расул иккаламизга ҳам унча яқин эмас, аммо отам замонида қурилиш ташкилотининг ётоқхонасида бирга яшаганмиз, бу аҳволига ачинамиз, ёрдам бергимиз келади—шуни муҳокама қиляпмиз, фикр билдирияпмиз, фақат бир-

биримизнинг нима демокчилигимизни жуда яхши билганимиз учун, очик айтишга эҳтиёж ҳам қолмаган: гапларимиз икковимизга ҳам ёд бўлиб кетган.

Шунга қарамай, мен ҳали ҳам Исрофилни соғиниб бораман, Исрофил ҳам мендан бурунги — ўша Махдини излаб келади.

Мусофир жойда ҳамюртларни бир-бирига, уларнинг фазилатларидан кўра, кўпроқ туғилган юрт меҳри яқинлаштиради, ўз элида ёвлашганлари ҳам бегона элда топишиб, ҳатто дўстлашиб кетадилар.

Исрофил билан мен икки хил одам бўлиб чиқдик, аммо узок,—тунлари ухламай лақиллаб ётганимиз, ҳеч адо бўлмайдиган гурунглариимизни кўшиб ҳисобласа,— жуда узок вақт бир кўнгил мулкида елкадош яшаганимиз хотираси тамом айрилишга изн бермайди. Ҳар қанча узоклашмайлик, бошқаттан яшамаймиз — ўша дўстликни четлаб ҳам ўтолмаймиз, юракдан чиқариб ҳам ташлолмаймиз.

“Ҳеч тушунолмайман сени,— дейди Исрофил, энди хотирага айланган дўстлик баъзан-баъзан кўнглимизни илтиб, яна аввалгидай ташна гаплашган вақтларимизда.— ўзингни минг хил нарсаларга боғлаб қўйгансан, худди учиб кетишдан кўрқадигандай. Қанақадир одамлар, қанақадир муносабатлар...”

Исрофилнинг гаплари мени чарчатади, унга ҳам-касбларим қанақадир одамлар эмаслигини, ўртамиздаги муносабатлар жуда жиддий ва ниҳоятда заруратлигини тушунтиролмайман.

“Анави... ким эди, бўйнини қисиб юрадиган курсдошинг, Абдиқуловми? Ачинаман шу одамга: умрини тўрт-бешта одамни йиқитиш учун сарфлаб юрса! Ўзинг ўйлаб кўр: факультетингда ҳар ким ўз ишини билиб бажарса, Абдиқуловнинг бу уриниши бемаъни бўлиб қолмайдими? Кичкина бир дунёда кичкина одамларнинг бир-бирини кавлаб беҳуда яшаши кулгили эмасми? Сен эса шуниям фожиа қиласан. Ахир, дунёга фақат шу мақсадда келмагансан-ку!...”

Унинг гапларини эшитиб ўтириб ўйлайман: одамларнинг ичида, уларга ёнма-ён туриб, яна қанақасига тамомила эркин, мустақил яшаш мумкин?

Мен тумонатнинг ичидан югуриб ўтолмайман, албатта бировга қоқиламан ё бирови этагимдан ушлайди...

Исрофил шунинг уддасидан чиқади—у одамларнинг устида учиб яшайди.

Ҳеч бир асари жанжал-ғурбатсиз, асаббозликсиз ўтмайди. “Нега ёмон кўришини ўзлари ҳам билмайдиган” мухолифлари жуда кўп, ҳатто “хаммўйқалам” дўстлари билан гаплашяптими, тезлашяптими, билиш қийин, томоғи бўғилиб қолгудай баҳслашади, одамга хос жами ҳис-ҳаяжондан бебаҳра эмас, аммо бу туйғуларнинг ҳаммаси уни асосий иши — “буёкчилик”дан чалғитаётган мажбуриятга ўхшайди, ғурбатнинг қок ўртасида, бўғилиб-қуйиниб, яна буларнинг биронтасини ўзига олмай, гўё пайқамагандай, кўнгли доим озодлиги, эркинлигича қолаверади. “Олишса -

шундоқ - индамай олишсин, олишмаса—индамай қайтаришсин. Нима қилишади мулоҳазаларини тикиштириб. Мен дунёни шундай кўраман, нарсаларни шундай ҳис қиламан. Хоҳласам ҳам ўзгартиролмайман. Булар эса менга, йўқ, бу йиғлашинг ёмон эмас, лекин, мана, бунақа, бизга ўхшаб йиғласанг, янада чиройли чиқади, дейишади! Бир шунақа шеър бор, а? Кулги хунук бўлса бордир, аммо йиғи чиройли бўлолмайди, ҳатто қувонч йиғиси ҳам — бу қувончга етгунча тортган азобларни билдиради. Мен эса чизган нарсамда ҳеч йиғламайман, шу тўнкаларнинг дардини чизаман, улар эса ўзларини кўрмай...”

Бу қандай куч?

Менда шу йўқ.

“Сенга ўхшаганларнинг ҳаётини мен уч ойдаёқ тўла яшаб, ҳаётдан қарзимни узганман—энди эркин қушман, истаган томонга учишим, хоҳлаган нарсамни чизишим мумкин”, дейди у ҳазиллашиб.

Менга чин туюлади: у чиндан ҳам олдин яшаган, бир, балки бир неча вужудда таносух бўлиб, одам зотининг турмушини обдон синаб кўрган, Исрофилнинг жисми охир бўлгач, бошқа одам суратига кўчади, балки унинг рассомлиги шундандир, ўзини суратларда ҳам қолдирар,— кейин қиёфасини эслаб юриш учун...

Бир кун эрталаб Исрофилнинг ҳай-ҳайлашидан уйғониб кетдим. Деразадан қарасам, у учта шогирди билан юк машинасидан катта бир картинани туширяпти. Нақ девордай келади, қаерга осаман, деб шошиб қолдим.

Тушгунимча Исрофил картинани машинага суятиб, кўлини белига кўйиб, томоша қилиб турибди. Кўзлари киртайиб кетган.

Картинага тикилиб туриб, бирдан кичрайиб қолгандай бўлдим: ундан бир тоғ силжиб чиқаётган эди, мисоли шундай—сеанс пайтида кинотеатр экранида кўринган тоғ бирдан расмона тоққа айланиб, экранни ёриб, томошабинларга қараб ҳаракатлана бошлаган, залга думалаб тушаётган зил харсанглари экранга туташ супанинг тахталарини бурдалаб, олдинги ўриндиқларга етай деб қолган, залда ҳеч ким йўқ, аммо ваҳимага тўла эди, хира ёнаётган қизил чироқ шуъласида ўриндиқлар қаторлари кўрқувдан қотиб қолгандай кўринарди.

Болалигимда кўрганим бир кино эсимга тушди: бригада шийпонининг оҳакланган деворида туйқусдан паровоз кўриниб, тақа-туқ, тақа-туқ қилиб ўқирганча, тўғри устимизга ҳайдади, худди тагида қоладигандай, ўзимизни орқага ташладик, биз тугул катталар ҳам сўкиниб қуйишди: “Ва-ассийниғар! Нақ босаман дейди-я!”

Исрофил чизган манзарага зеҳн солган одамни шунақа ваҳм босар эди.

Исрофил шундай тушунтиради:

“Чўлда кечаси ёлғиз кетиб боряпсан, бўри йўқ, шоғол йўқ, ҳаммаси кирилиб битган, сенинг арзанда жонингга ҳеч нарса қасд қилмайди, лекин кўрқасан, нимадан — билмайсан. Очиқ майдонда турибсан, бирдан ер кимирайди, сени қора ваҳм босади, тепангдан қулаб тушадиган уй-пуй йўқ, аммо юрагинг ёрилиб кетай дейди. Бу кўркув ақлингдан ташқарида. Инсоннинг атрофини унга курунмайдиган аллақандай кучлар ғуж қуршаб туради, балки бу куч кўп эмас, битта — табиат, балки табиатда яширинган бир қудратдир? Аниқ айтолмайман. Ярим тунда уйингдан чиқиб, теварак-атрофга, осмонга қара — шу кучни сезасан, қандайдир улуғ, муаззам бир қудрат товушсиз ғувиллаб тургандек бўлади, қулоғинг билан эмас, кўнглинг, туйғуларинг билан эшитасан, бирдан уйингга киргинг, паналаб олгинг келади. Бир хил пайтлари, айниқса, тоғда кечаси кўрпанинг ичида ҳам титраб ётаман, танимга шу куч кириб қалтиратаётгандай бўлади, қанақадир қувонч билан кўрқаман. Агар шу кўркувни енгсам, танамдаги титроқни тўхтатсам, табиатга қўшилиб кетадигандай бўлавераман, худди жуда улкан деворнинг тагида туриб, уни пайпаслаётгандай бўлавераман, аммо юмук кўзларимни очолмаётгандай бир аҳволга тушаман. Ўзинг ҳам бир вақтлар шунақа деган эдинг. Сенинг гапларинг эмас, кўп туйғуларинг ҳам менга ўтиб қолган шекилли, қозоннинг қорасига ўхшаб... Майли, бу ҳазил... Лекин мени ҳам сен тушунасан. Манави, чоркунжак экран — бизнинг табиат тўғрисидаги тор тушунчамиз, табиат эса бу тасаввурга сиғмайди, унинг чегараларини бузиб-янчиб ўтиб, шуурига ёпирилади...”

Исрофил картинасини фақат менга бир кўрсатиш учун олиб келган экан, менга ёққани, тўғрироғи, кўрқитганидан роса қувонганини зўрға босиб яна машинага орттирди.

Одам боласининг вояга етиши қийин кечар экан. Кейин айтилади: “У-у, қаранг, кечагина бола эдик!” деб.

Умр йигит ёшидан кейин тезлик олади. Ўспирин бола бунақа гапларни хаёлига ҳам келтирмайди, ўспиринликнинг умри жуда узун.

Институтда ўқиган йилларим жуда узоқ кечгандай, ҳар бир куни мислсиз-чегарасиз чўзилиб кетгандай туюлади.

Ўша пайтлари Ҳақбердини ўлгудай ёмон кўрар эдим — каравотнинг қоқ белида ирқит қора чопонига ўраниб, чордана қуриб оларди-да, бурнини,— кечирасиз-у, ростдан ҳам шунақа қилган бўлса, қандоқ бошқача айтай,— қанқиллатиб тортгани-тортган эди. Ижирғаниб, тишимни тишимга босиб зўрға ўтираман. Гапирсам, баттар бўғиламан,— бурнингга куйдирги чиққур,—ёқмаса, эшитманг, дейди! Кошки, хона каттароқ бўлса, товукхонадай бир каталак—йўталганга ҳам зириллайди.

Ҳатто ҳозир ҳам Ҳақберди билан кафедрада ёлғиз қолсам, кенг ёруғ бино торайиб, ўтирган хонамиз икки елкамдан сиқаётгандай, гапни қисқа қилиб, чиқиб кетаман...

У пайтлари Ҳақбердининг ўрнида одам эмас, бир олақарға қўнқайиб олиб, “қағ-қағ” деяётганга ўхшар, худди шу тобда шифтдан гупиллаб қор уриб берадигандай жунжикиб кетар эдим. Ўзи йўқ пайглари ҳатто кўрпаси устидаги алчайиб ётган чопонидан ҳам шу ахлоқона, беъмани-бетарбия товуш келадигандай, ҳозир енгини силкиб “қағ-ёғ” этадигандай, ёстигининг тагига тикардим, шунда ҳам кўнглим тинчмай, кўрпасига бостираддим, кўрпа тагида ҳам тинч ётмай, эгаси келса, биргалашиб мени хунибийрон қилишга режа тузаётгандай туюлаверарди.

Ёмон кўришда Ҳақберди мендан ҳам ошиб тушарди, куйиб-ёниб, нафаси тикилиб ёмон кўрарди мени. Яхши ҳамки, одамнинг нафрати фақат ўзини қовуради, агар Ҳақберди лаппакбаликқа ўхшаб ўзидан электрқувват чиқарса, у билан қўл олиб кўришганимдами, хайрлашганимдами паққос ўлдириб қўярди. Кимнинг меросини бўлишолмаганмиз — билмайман. Тиккама-тикка келиб, бақиринган кезларимизда нега мен уни, ё у мени тушириб қолмаганмиз, хайронман. Ҳақбердининг жанжални ҳеч қачон муштлашишгача олиб бормаслигини, борди-ю, шундай бўлса, чап бериб кетишини энди биламан. Кейин, у пайтлари, жари-ўнгиридан тортиб сим-сиёҳ, фақат юлдузлари бодраб турадиган кечаларигача бежавотир, ўзимизники бўлган қишлоғимизни янги тарк этиб, нотаниш одамлари, безорилари кўп шаҳарга эндигина келганимиз учунми, ҳаммамиз ҳам ўзимизни ҳимоясиз билиб, мусофирчиликда бир-биримизни қўллашимиз керак деб ўйлаб, бир курсда ўқишимиз, битта каталакда ижарада туришимизни ҳамма нарсадан, ўзимиздан ҳам баланд қўйиб, ҳатто фалончиларнинг ижарасида уриш чиқибди, тўрдаги каравотни таллашиб, Холмурод Шобердини урибди, қаранг, биз қандай аҳил яшаймиз, деб мақтанар ҳам эдик. Ишқилиб, бир мусофирнинг ўзи билан бирга турадиган мусофир билан чиқишолмаслиги, шерикларидан ажраб, бошқа ижарага кўчиши, ҳамхужраларидан пулини бекитиши, гали келганда, ошхонада навбатдан қочиши, ўз бошича, ҳеч кимга қўшилмай овқатланиб юриши ҳам жуда хунук ҳисобланар, узундан-узоқ ғийбат, сўқишларга сабаб бўлар, шунақалар чиқиб қолса, кўп ўтмай давралардан четлатилиб, шумшук кўриниб юришар эди.

Бири биридан баттар уйларда, уйдан ҳам баттар хўжайинларникида яшасак ҳам, стол теварагини гир қуршаган уч ёки тўрт каравотга қанча одам сиғиб ўтиришига, керосинкадаги кастрюль қанча гуруч кўтаришига қараб, яқин-яқин ижарагирлар жамланиб, ўтиришлар қилиб турамиз — одам саккиз-тўққизтадан, баъзан ўн бештагача келади.

Ота-онамизнинг иссиққина оғушини эндигина тарк этиб, ҳали кўпчилик жамулжам яшашни унутолмаганимиз, аксинча соғинишимиздан шунақа гап-гаштакларга бир ҳайит, байрамдай қараймиз, унисидан-бунисигача интиқ бўлиб юрамиз, тўпланиб улгурмаёқ бир-биримизга гал бермай, ҳафта бўйи йиғилган гапларимизни ҳовлиқиб, қувонч билан тўкиб соламиз, (зарурати қисталанг бўлиб зўрға ўтирган Тангир чидай олмай, бирдан ташқарига отилади — “Жон жўралар, айтмай турунглар, ғув-в этиб

бориб келаман”. “Э-э шу вақти... Гапнинг белига тепдингиз-да, лекин!”— унинг келишини жим кутамиз, келиши билан яна бошлаймиз), оғизларимиз чарчаб, бошларимиз оғриб кетгунча, кечаси уй эгаси келиб шовқин солиб хайдамагунча валақлашамиз, эртаси куни ҳам кеча “гапхона қандай қизиганини” маза қилиб эслашамиз. “Замонамиз қаҳрамони”ни янги ўкиб, Печоринга ўхшамоқчи бўлиб юрган кезларим, ўтиришнинг бошларида ўзимни жуда-жуда зериккан, бепарво, совуқ тутишга тиришаман, гап қизиган пайтлари ичимдан потраб чиққан кулгуни зўрға босиб, лабларимни қимтиб оламан, аммо сал ўтмай, печоринчилик тамом ёдимдан кўтарилади, энг зўр хангомани ўзим айтаётгандай, ҳамманинг диққатини қаратишга тиришиб, томоққа зўр бераётганимни билмай қоламан.

Кечаси кўп гапирганимдан калла карахт, оғзим куруқшаб, деразадан юксак орзуларим туманида хира йилтираётган юлдузларга термилиб, “нақадар зерикарли, нақадар зерикарли-я...”, деб ўйланиб ётаман...

Якшанба кунлари эрталабдан ўзимни зерикишга мажбурлайман, бугун ўтиришга қатнашмайман, деб ахдлар қиламан, аммо вақт пешиндан оғиши билан кўкрагимда тўполон кўтариб, томоғимни қитиқлаётган, лабларимни кечкурун айтар гапларимга шайлантираётган туйғуларга бас келолмай қоламан...

У пайтлари мустақилликдан кўра, ҳаммага ўхшашга, ҳамма қатори фикрлашга интилиб, ўзимизни тўдага урар, янги ҳаётга, янги нарсаларга ташна бўлсак ҳам, янгилик изламай, йўлга чиқмай, ғуж яшашни яхши кўрар, дунёни бир-биримизсиз фикр қилолмас, шу чағир-чуғурнинг ичида Ҳақберди икковимиз ҳам ярми қизил, ярми кўкка бўялган коптокдай, чирмашиб, келажакка думалаб келаётган эдик.

Мана, Ҳақберди, Тангир, Ҳасанбой, Сувон, кўк бўёғи олапес тўртта каравот, лиқиллоқ-омонат стол; бурчакда милтираётган керосинка, устида битта мусулмони ғиш—уйни шу билан иситамиз, Ҳақберди ўша қора чопонда, олақарғадек қўнқайиб, бурун нағмасини бошлаган; Сувон — қори — кўрпадан фақат конспект ушлаган қўли чиқиб турибди, ҳар замонда кўзи шифтга бақраяди, кейин юмилади—пичир-пичир қилиб ҳозир ўқиганини ёдлайди; Ҳасанбой столга мук тушиб, доимгидай илжайиб, китобга чизиб ўқийди — чизмаса, калласига кирмайди; Тангирбой — худонинг эрка талабаси, ётиб уйқуни уряпти, гоҳо Ҳақбердининг бузуқ карнайидан уйғониб кетади-да, “Э-э-э” деб яна бошини кўрпага буркайди, оёғи очилиб қолади, оёғининг бармоқлари узун-узун, қийшиқ...

Ташқари совуқ, кеча қор ёққан, изғирин. қамалиб ўтирибмиз. Дафтарга термиламан, Ҳақбердининг бурни бошимга камчи тушгандай таъсир қилади. Тушлик қилиб олгандан бериёқ икки марта айтишиб олдик, ҳозир дунёдаги бор ёмонликни ичига жамлаб, ҳаммасини менга тилаб ўтирибди. Менинг кайфиятим ҳам униқидан қолишмайди. Ўзимча ҳар хил воқеаларни тўқиб, ундан ўч оламан. Мана, у битта жонон қиз билан ёнма-ён кетаётганда, қиз эсидан чиқиб, бурнини тортиб юборади, қиз унга: “Қо-оч-э ислиқи!”, деб

карайди, Ҳақберди мулзам бўлиб қолади. Лекин жонон кизни унинг ёнида юргизишдан кизганиман. Ҳақберди домлаларнинг олдида... Падари кусур, кўпчиликнинг ичида сира бунақа қилмайди-да! Ҳаммасига менинг иккита имтиҳондан ҳам “беш” олиб, бу куйканакнинг зўрға “тўрт”га илингани сабаб... Ҳақберди Жамиланинг кўлини ушлаётди... ўзиям Жамиланинг кўллари картошканинг ўсимтасига ўхшайди. Ўл-а, бу кунингдан, дейман. Курсимизда, отаси занжими ё онаси кўмирхонада туғиб кўйганми, Жамила деган коп-қора, пастаккина бир киз бор. Қиз зотига қирон келгандай, Ҳақберди шуни яхши кўради, шуни гапирса, оғзи сув очади-ей, аммо яқинига ҳам йўлай олмай, бир чақирим узоқдан хуркиб қарайди, яна “Эҳ-х,—деб жўмрагини чўзади, чўччайган лабининг устидаги сарриш туклари тиккаяди,— шу киздан бир муччи олиш насиб қилармикан бандасига! Вой-эй!” Эртагаёқ шунинг кўзи олдида атайлаб, бандасининг насибасини намоёишга кўрсатмасамми, деб ўйлайман, аммо Жамиланинг оғзини ўпаётганимда “Вий-й”, деб чийиллашини кўз олдимга келтириб, хафсалам ўлади. Овозининг ёқимсизлигини!.. Шунинг нимасига учган. Ўл-а, илиқишмай!..

Шу пайт кимдир деразани тикирлатиб чертади. Ҳасанбой ялт этиб менга қарайди, Ҳақберди эса ҳозиргина кўнглимда кечган ўйларни билиб тургандай, узиб олади: “Одам эмас шулар, ичида курти бор-эй! қаҳратонда пишириб кўйибдимикан?!” Сержўра боламан, бири келиб, бири кетиб туради, Тангирнинг чопонини елкамга ташлаб, кўчага чиқаман, дарвозанинг тирқишиданок Шоди аканинг катак пальтосини таниб, қувонаман. Шоди ака бир саломлашиб ўтишга тўхтагандай, киришга тайсаллаб туради, уни куч билан ичкари тортамай.

Ҳасанбой мулойим илжаяди, Сувон — ўқишдан кутулганига хурсанд — кўрпасини тепиб отиб, сакраб туриб, Шоди акани кучоқлаб силкий кетади, Шоди ака: “Ў-ў, жиннимисиз!” дегандан кейин уни кўйиб, Тангирни кўрпа устидан гупиллатиб солади, бу ҳам етмагандай, тепасига ўзини ташлаб юборади, Тангир уни кўрпага кўшиб икки оёқлаб тепади, у кети билан столга урилади, Ҳасанбой чаққонлик билан чойнакни ушлаб қолади, Ҳақбердибой керишиб, кўноғидан тушади...

Сал ўтмай, стол устида нон, қанд пайдо бўлади, Тангир товукқа дон сочгандай, майиз ташлайдн. Керосинка устида чойнак жиғиллайди.

Гапимиз унча қовушмай, эртадан кейин бўладиган имтиҳон, домланинг қандай олиши ҳақида эзмаланиб ўтирамыз, Ҳақберди менинг бунисидан ҳам “беш” олишимни ерга уради: “Иккита “беш”дан кейин ким ҳам “тўрт” кўярди? Давомат учун “аълочи” чиқариш керак”. Чой дамланиб, баданга иссиқ ўтгандан кейин, гап қизларга кўчади. Биз билан олти ой ҳам ўқимай, оти ёмонга чиққан, илинган билан юриб-юриб лип этиб эрга тегиб кетган Султонни ғийбат қиламыз, Ҳасанбой танглайини чўқиллатади, Сувон ишшаяди, Тангир: “Бир йиғлаб кетганининг ўрнига кирганда шу ҳам”, деб сўкинади, Ҳақберди кўзлари ўйнаб: “Шаҳарнинг қоқ ўртасига олиб чиқиб,

одамларнинг кўзича, панкиллашиб отиб ташласанг бунақаларни!”, дейди, ўзини танимасак ҳам, Султонга чув тушган ўша йигитга жўр бўлиб ачинамиз, Шоди ака ерга қараб, босилишимизни кутади... Бирдан Шоди аканинг олдида бифаросатлик қилганимизни англаб, гапни адабиётга буриб юборамиз. Ҳасанбой Шоди акадан: “Ит—вафо” деган қисса ёзаётган эмишсиз, ростми?”, деб сўрайди. Шоди ака юзига сирли тус бериб: “Эски китобларни бир карашим керак”, дейди. Ҳақберди чимирилади. Ҳасанбой Шоди акадан агар қиссаси босилса, неча пул олишини сўрайди-ю, Сувон гуруллади: буларнинг қишлоғи Тошкентга бир шоир етиштириб берган экан, шунинг Сувонга айтишича, “бети тўла” китобнинг ҳар сўзига уч тийиндан эмиш! Тангир ажабланади: “Шунча камми?” Сувон ҳисоблаб беради, Тангир баттар ажабланади: “ўх-ў! Шунча кўпми? ўзимиз ҳам кунига икки-уч юз сўмлик гап гапирар эканмиз-да, а? Шу гапларни ёзсак? Ҳасанбой Сувондан “Шеърга-чи?” деб сўрайди-ку! Сувон биз билмайдиган гапларни билишидан тоза шишади: “Газетада босилса, қаторига қирқ-эллик тийин, китобдагисига етмиш тийиндан!” Бирдан Ҳақбердининг кўзлари ўйнаб қолади, мактабда шеър ёзганини айтади, битта, дуторга бағишланганини ўқиб беради:

Эшитиб хонишларингни мен

Тушунолмаб бўламан ҳайрон:

Бир жуфт оддий торингдан чиққан

Куйинг бунча дилрабо, жонон?..

Ҳасанбой “Ў, уққағарнинг боласи!” деб юборади, мендан бошқа ҳаммаси лоп этиб ичимизда тирик шоир пайдо бўлганига қувониб кетади, мен ўртанаман, Ҳақбердининг лаблари сўлжаяди, энди “Ям-яшил” деган шеърини ўқийди, бунисида яйлов ҳам, осмон ҳам, елиб бораётган чавандоз, ҳатто унинг арғумоғи ҳам ям-яшил бўлиб, Ҳақбердивойнинг туйғулари ҳам “мовий-яшил маъвода” учяпти экан.

Тангир жўшиб, Ҳақбердининг елкасига қоқади: “Шундай талантни ичингизда бижғитиб юрибсизми!” Тангирнинг бу тарзда оғиб кетиши менга сал ботади, биз билан яшаб турган бир писмиқ, бурнини шунақа хунук тортадиган бир қитмир тўсатдан шоир чиқиб қолса, одамга алам қилар экан. Яна оғзидан чиқаётган гапларни қаранг: “арғумоқ”, “сарбаланд”, “яшил уммон”, “тотли дамлар”, “сарсари еллар”, “маъвода”. “Маъвода”сини мутлақо билмас эканман, Ҳасанбой сўраган эди, Ҳақберди: “Масканда дегани” деб тушунтирувди, ичимда роса мулзам бўлдим: мен “мабодо” сўзи шеърда шунақа —“маъвода” ёзилади, деб ўйлаган эканман, худо бир асраб қопти: Ҳасанбой сўрамаса, “Шуни “мабодо” тўғри деб ёзса бўлмайдими, китобий жимжима ҳақиқий поэзияга ёт”, деб санчиб олмоқчи эдим.

Тўсатдан Сувонбой қарсиллатиб ғазал ўқиб ташласа бўладими! Ёпирай, кесакдан ҳам ўт чиқиб қолди-ку, деб анграйиб бошловдик, йўқ, ҳартугул, Чархийникини ёддан айтибди.

Шуниси маълум бўлдики, мендан бошқалари ёзув-чизувга аралашган экан: Ҳасанбой мухбир, хабарлари район газетасида босилган, Тангир ҳикоя ҳам, шеър ҳам ёзган кўп қиррали ижодкор, Сувон мактаб кечаларида шеър ўқиган. Йунилган таёқдай куп-қуруғи ўзим...

Бирдан гапимиз бир сакраб бу йилги қорга, сўнг шундай қорда кўй боқадиган чўпонларга, айти шу пайтлари кўйга қирон келтирадиган бўриларга ўтиб кетади. Отаси чўпон, ўзи чўлиқ бўлиб кўрган Тангир гапириб яйрайди, менга “сарт” деб тегишади, шу пайтгача тирик бўрини кўрмаганимга кулиб, мен “сарт”ни чўлда “эшшакдай-эшшакдай” бўрилар борлигига ишонтаришга уринади, унга Ҳақберди кўшилиб,— у ҳам даштлик,— мени лақиллатишга чоғланади, уларнинг ёлғонини эшитмаганга оламан, бунақа тортишувлар кўп бўлиб, охирида ҳамиша ўзим ютганим учун, киприк қокмай уйдирма тўқишга ўтаман: “сувда сузадиган, ҳавода учадиган, филларни ютиб юборадиган бегемотларни” телевизорда кўрсатишганини айтиб, Шоди акага имо қиламан, Шоди ака босиқлик билан “бўлиши мумкин”, деб кўяди, Тангир содда бола — лаққа тушади, қизиқади, лекин илгари ҳам кўп марта шундай ангда қолганидан, ўзини ишонмаган кўрсатади. “Кўй-э, роса опқочасан-да”, дейди-ю, давомини эшитишга шошилиб туради, Ҳақберди истехзо билан: “Қайси эшиттиришда, қачон кўрсатди, числоси, числоси?”, деб ўсмоқчилайди. Сувон бунақа гапларга кўп ҳам ақли етмаганидан: “Шундай денг, э-э, шундайми...”, деб ишшайиб ўтиради. Ҳасанбой ёлғон гапираётганимни билиб турса ҳам, индамайди. “Турунг зўр бўляпти-да”, деб илжаяди — бечора, бизникида сиғинди, бир жой топган экан, жуда нобоп, совуқ, йиғма каравотини елкалаб ялиниб келди, сиқилишиб жой бердик, энди биронтасига сал мундайроқ гапирсам: “Кўтар кўрпангни! Қури!”, деб юборишимиздан чўчийди, жилла курса кўкламгача, кунлар исигунча, ё биронтамиз ётоқ-потокқа ўтмагунча, илжайиб чидади. Ҳасанбой келганидан бери Ҳақберди мени сиқиб чиқариш пайида, ҳатто деразадан совуқ урадиган каравотини унга бериб, ўзи менинг жойимга ўтишини ҳам ваъда қилган, аммо Тангир мен тараф, Сувонга эса бари бир...

Одамнинг ҳаёти тез ўзгарар, олдинга ё орқага кетар, ўзи ҳам ё яхшиланар, ё паст тушар, аммо феъли бирдай тураверар экан, мен буни Ҳақбердида кўрдим, ҳали ҳам ўша-ўша, фақат биқиниб олган...

Ҳозирлари дарсимда санама-растадай тизилишиб ўтирган қизларга, дадил-дадил йигитчаларга қараб турсам, гўё булар ўсиб кетгандай, ўзим эса уни ҳануз ўша биринчи курсдаги содда ўспирин, болалигим ҳозиргача этагимга ёпишиб юргандай туюлади...

Битта мен эмас, ҳарбийни битириб келган ва ўқишга уч-тўрт марта думалаб илинган каттароқ йигитларни айтмасам, қолганимизнинг қизлар, севги ҳақидаги тасаввурларимиз беш-олтита китоб билан “Сангам”га ўхшаган фильмлардан узоққа боролмас, курсдош қизлар билан ҳатто кечалари бирга сайрга чиққанда ҳам, кўнглимизда минг турли эҳтирослар жўш урса ҳам, буни бирон сўз, бирон ҳаракат билан билдиришга юрак

бетламас эди. У пайтлари кизлар—маъбуд, бўса—илохий! Севадиган кизимизни ўзимиздан жуда устун қўйиб, кейин ёнига йўлашга чора тополмай юрар эдик. Тангир Гулчехрани ким қанақа баландда тасаввур қилганиданми, икки йил ўпкасини қўлтиқлаб чошиб, охири, учинчи курсда уни “қўлга киргизганида” ҳафсаласи пир бўлиб, шундай деган эди: “Қўлини қайириб, бошини бурганига қўймай, мана, мундай қилиб ўпсам... Жўра! Шўртак бир гўшт! Лаъл лаблар дейишади яна! Бетимга тарс этказиб соп қолди. Э-э, бор-э, дедим... Фирт ёввойи-ей” Кейин у ҳафта сайин ўпишишдан тотли-тотли там топа бошлади-ю, ҳар учрашувдан кейин Гулчехрани “ташлаб”, мен билан: “Энди олдига борсам, одам дема мени! Қўлни ташла: битта коньякдан!” Кейинги учрашувдан бўғриқиб келади: “Коньяк олиб келардим-у, пул йўқ, жўра”, деб гўлдурайди. Битирар йилимиз, қишда Гулчехраларнинг хонасида устларидан кулфлаб ўтиришган экан, Тангир ҳадеб ёпиша-верганми, Гулчехра жаҳли чиқиб: “Канага ўхшаб сўраверасиз, шундан бошқа нарсаниям биласизми?” дебди. Тангир эси тескари бўлиб, менга келди: “Мен уни яхши киз деб бошимга кўтариб юрсам... гапини қара!” Бирон ой—то яна Гулчехра билан топишгунча, фиғонидан тутун чиқиб юрди. Гулчехра ҳатто жўрага ҳам айтиб бўлмайдиган нималаргадир ўргатиб олдим, Тангир вазмин тортиб қолди, ўрталаридаги гап-сўзларнинг тафсилотларини мен билан ўртоқлашмай қўйди; “Гулчехрасиз яшолмайман”, деб юрган ошиқ, дипломни ола жуфтақни ростлади.

Лекин бу савдоларга ҳали бор.

Ҳозирча Ҳасанбой шундай орзу қилади: “Агар ўзим яхши кўрган хотинни ололсам, уйдан чиқмайман, устимиздан кулфлаб оламан”.

Сувон ўзини баланд тутиб, масхараомуз: “Ҳий-йа, хўроз!” дейди.

Тангир эса босиқлик билан: “Насиб қилгани бордир-да”, деб қўяди.

Камина эса, ўзимга биронтасининг мундайроқ қарашига ишонмасам ҳам, қайси билан юрсам, деб бош қотираман...

Курсимизда чиндан ҳам яхши кизлар кўп бўлган экан, аммо ўзимизга ишоналмай, эпини топиб гапиролмаганимиздан, “Э-ҳа, битиргунимизча булар қариб қолади”, деб пуф сассиқ қилиб юрганмиз. Очиғини айтганда, кизлар ҳам бизни писандга илишмайди, кўпроқ юқори курсдаги кийинишни кийиб қўядиган йигитларга кўз сузишади. Бирда-яrimi билан дўстлашганимиз шу дўстлик билан севги ўртасидаги тўсиқдан ҳатлаб ўтолмай хуноб. Гапирмай деса, бу юриши мужмал, гапириб кўрай деса, бундан ҳам маҳрум бўлишдан қўрқади.

Флотдан қайтган Мавлон ака “популярний” деган сўзни курсимизга ёйиб, ўзимизча тилимизга мослаб олдик, маъноси шундай: кизларни гапга солиб, кулдиришни биладиганимиз —“популяр йигит”, оти тез-тез тилимизда айланадиган киз —“популярка”. Сувон ҳисобда йўқ, кизлар унга, у кизларга қарамайди, чунки унаштирилган, ўша томонлардаги ғалати одат бўйича, “қайлиққа бориб” юради, Тангир “сал популяр”, Ҳақберди шўртумшук “нўл

популяр”, мен эса “анча популяр”ман, аммо Ҳақберди: “Маҳдига ўхшаб куруқдан-куруқ хотинларнинг холаси, қизларнинг дугонаси бўлгунча...” деб рангимни чиқармайди, падари кусур, тили ёмон, аммо тўғри сасийди.

Кейин, ўзимиз сезмаган ҳолда, аста-секин улғайиб, ўзимизни тутишни, кийинишни, қизларга муомалани ўргандик, бизга устунлик қилиб турган юқори курслар битириб кетиб, қизларимиз эътиборида фақат ўзимиз қолдик, ҳатто баъзиларимизга улар тutilган буюмдай, оҳори тўкилгандай кўриниб, куйи курслардаги “свежий” қизлардан битта-битта топиб олдик, “муччи-пуччи” деган қишлоқи гапларни гапирмай қўйдик.

Лекин ҳали бу гапларга икки-уч қовун пишиғи бор.

Ҳозирча Сувонни ўртага олиб, минг алдов билан “қайликқа” борганда нималар бўлганни айтиришга уринамиз. Бу хумпар ҳам қайси жўраси билан боргани, янгасини қандай чақиргани, қайлиғи кутаётган уйга ўтаётганда қанақа кучук қувлаганини ошириб-шишириб ҳикоя қилади-ю, бизга энг қизиқ жойига келганда: “Бағини айтиб бўмайди”, деб ишшайиб ўтираверади, илло авраймиз, ёрилмайди.

Лекин Шоди ака келган куни ундан уялиб, бунақа мавзуга ўтмаймиз, суҳбат маданийроқ кечади.

Ҳар хил таъсирланаётган битта кўнгил бўлиб ўтирибмиз.

Фақат Шоди ака гўё ичидан оғир бир сир-синоатни чиқариб ололмаётгандай, тўлғана-тўлғана гўяндалиқ қилади,

“Ў-ўв, жўралар, сизларга сабр, менга тўзим, сизларга умр, менга ёш берсин, даврамиз тўлиб юрсин, муродларингдан айирмасин, жўралар-ов, бошладим, бошладик, ҳа, эшитганнинг умрига барака!

Хў-ўй, юрган бир бола эдик, энамизнинг оппоғи, отамизнинг оппоғи, темирқанот полапон, кўзлаб учдик, катта шаҳарнинг тор хужрасига келиб тушдик, биримиз биримизнинг нафасимизни искаб турибмиз, кенг дунёни, кенг дунёдаги кенгкўнгил одамларни, кенгкўнгил одамлар орасида одамнинг кўнгли кенгайиб юришини, ўзимиз ҳам шу кенгликларга бораётганимизни билмай, жўралар-ов, димиқиб ётибмиз, ў-ўв, ўша кунларга чиқишни ўйламаганда, димиққаннимизни қайдан билардик—ҳа-ё, насиб!

Жўралар-ов, кулоқ беринглар, хў-ўй, бу дунёнинг бир чинини сўйлаяпман, бир ёлғонини, ёлғоним — чин, чиним — ёлғон,— эшитган кулоққа бовли, кулоқ берганлар айтсин — қайсини сўйладим?..

Жаброилдан сўрабдилар, нега яхшиларни оласан, деб, Жаброил уларни Боғи Эрамга бошлабди, асоликка бир оғоч танлаб беринг, деб, сўраганлар бир тик ўсган ниҳолга болта урибдилар, Жаброил айтибди, ҳамма яхшисини олади, деб,— жўралар-ов,— сўраганнинг жавоби ўзида экан...

Хў-ўв, дўстнинг тўйига борманг—ўзи есин, кулганида борманг — ўзи кулсин, бахтини берманг — ўзи топсин, осмонга чиқса, тортманг — ўзи тушади, йиқилса, қараманг—ўзи туради, ярасини силаманг — ўзи битади,

жўралар-ов, ёлғизни йўқловсиз қўйманг, ёлғизлик — тузалмас дард, дўстнинг дардини олинг — ўзингиз тузаласиз, одамзод дунёга бир-бирини йўқлаб келади, йўқламаса келарми-ей, келган одам келганини хабар қилиб йиғлайди, кетган одам кетганини йиғлаганлардан хабар билиб ётади, келганнию кетганни мустар қўйманг, иккови ҳам ўзингиз — келган эдингиз, кетаб боряпсиз-эй, ў-ў, одамзоднинг йўли узун, ўнқири кўп, чўнқири бор, якка юрманг, жуфтдан келдингиз, жуфт топинг, сўрагандан сўрайдилар, берганга берадилар, кетаётгандан келадилар, мурадингиз — ўзингиз, ўнгга юриб изланг-а — ўзингизга борасиз, чапга юриб изланг-а — ўзингизга борасиз, оғайнилар, кўнгилни кенг тутинг, Шу кенг дунёси — ўзингиз.

Ў-ўв, жўралар, кулоқ беринг, ўнгга салом бераман — чапдан алик келади, дунёсининг чапи — ўнг, чапга салом бераман — ўнгдан алик келади, дунёсининг ўнги — чап, осмонига тиклаб боқдим — турган еримни кўрдим, жўралар, одамни тукқан еридан айирмасин, ё насиб, тукқан еримиздан олган тупроғимиз рост бўлсин, алқисса — яшайдиган жойимиз чаман одамзор экан — тўп гулдан товланиб ўсиб турибмиз...

Ў-ў, жўралар, дунёсида бир меҳмон эдим, Асқартоғнинг этагида мудраб ўтириб эдим, ташвишхонамни дову дастгайи билан елкамга елкалаб, кулоғимга бир товуш келди, етмиш икки томиримга етди, тур, деди, ирғиб турдим, тур деганнинг ўзини кўрмадим, жўралар-ов, эшитганимни айтяпман, эшитганимга эргашиб боряпман...

Йўл бошлайин, жўралар, ҳа-а, йўл тортайлик, Асқар деган тоғларга! Тоққа чиққансизлар-ай, тоғни кўрмагансизлар, кўнглингиз тоғ бўлмаса, тоғни қайдан кўрасиз-аҳ! Тоғни севмаганлар қолсин шу ерда, тоғни билмаганлар юрсин Асқарга! Ҳе-ей, устига чиққанда ғафлат босмасин, ўнгига қараб кўрсин — тоғу тошни кўради, чапига қараб кўрсин — тоғу тошни кўради, орқага қараб кўрсин — тоғу тошни кўради, олдига қараб кўрсин — тоғу тошни кўради, осмонини бир кўрсин-ей — ўзи турган бўлади, жўралар-ов, баландда туриб ҳам ўзини кўрмаган қанча, пастда юриб ҳам баланддан қараётган қанча, жўралар, дунёсининг усти паст, пасти—уст-ов, одамзоддан баланди йўқ, ўша баландларга ўлмай етайлик, умидимизни етим қўймасин, одамзодга азобидан баланд сабот берар экан...”

Шоди ака атрофига тўртта кўзани қуйиб олган морбоздай муқом қилиб сўйлайди, қошлари, кўзлари бир зум ҳаракатдан тўхтамайди, биз—тўрт лақма, чопоннинг ичидан бўйнимизни чўзиб, Шоди ака имо қилган томонларга аланглаймиз, чапга салом берса — чапга бошимизни бурамыз, ўнгдан алик олса, ўша ёқда одам бордек, ўнгга қараймиз, ув тортиб хўй-хўйлаган пайтлари ғалати бир енгил ваҳмда баданларимиз жимираб кетади. Шоди ака биз билмаган, эшитмаган буткул бошқа бир дунёнинг ўнгу чапи, ости-устини таърифлайди, бир сир-синоат, телба сезимлар тўлқинига тушиб олган.

Биздан бир курс юкорида Рўзиқул деган курашчи бола ўқирди. Дароз, бадани бўштоб, қорни ҳам анча туртиб чиққан, бурни пастга солинтирилган

бошмалдоққа ўхшар, полвонлик сиёғи йўқ, лекин икки йилдан бери кураги ерга тегмаган эди. “Бу — бир палакат, жинниси бор, курашда шу жинниси келиб, енгиб беради”, дейишарди. Унинг курашига тўп-тўп бўлиб борамиз. “Ана, мана, жинниси келяпти”, деб жон ҳовучлаб ўтирамыз. Тўшакнинг нарёғидан ҳар оёғи йўнилмаган болордай, нақ Аҳраман девнинг ўзи мўйлов бураб чиқиб келади, бу томондан эса ҳалпиллаган иштонини кўтариб қўйиб, зинкайиб Рўзикул бораверади, бел ушлашади, Аҳраман дев сикимлаб ўзига тортганда, Рўзикулнинг чайир оёқлари дир-дир титрайди, бир-икки айланишгандан кейин Аҳраман дев “Хў-ўф!” деб хитоб қилади-да, Рўзикулни ердан узади, кўтариб уради, аммо Рўзикул тўп этиб оёғида ўнг тушади. Яна бел тутишади, Аҳраман дев “хў-ўф!” деб наъра тортиб, яна Рўзикулни кўтаради, аммо бояғидай кўтариб уролмади, Рўзикул оёқлари билан Аҳраманни акашакдай чирмаб, қотиб тураверади, зўр берганидан Аҳраманнинг кўзлари олайиб кетади. Рўзикул қалтирайди, бирга думалашади, Рўзикул унинг тагидан мушукдай сирғалиб чиқиб кетади, яна думалашади, кураш ҳаками уларни ажратади. Энди Рўзикул худди курашни ташлаб кетаётгандай тўшак четига келади, Аҳраманга томон ўгирилиб шум тиржаяди, худди куй бошланишини кутаётган раққосдай қўлларини кериб кўтариб, бармоқларини пастга солинтиради-да, бирдан ингичка, чинқироқ, одамни сескантирадиган ғайритабиий овозда “Ҳий-йа!” деб қийқиради, елкаларини ўйнатиб, қийпанглаб Аҳраман девга қараб бораверади,— “жинниси келгани”, яъни жунуни қўзигани шу, жунуни қўзиса, унга одам зоти бас келолмас эди,— тўғри келиб Аҳрамаяга чил беради, Аҳраман гуппа учиб тушади, кўзларининг пахтаси чиқиб яна Рўзикулга ёпишади, Рўзикул ҳийа-ҳаййалаб яна чил беради...

Рузикул талай мусобақаларда қатнашиб ютиб чиқди, шу, эсимда йўқ, Ўзбекистон чемпиони бўлган эдими, бўлмоқчи эдими, яна бир жунуни очилиб қолди — полвонпақирнинг қўли эгри экан, ўғирлик устида қўлга тушиб, қўлга туширганни уриб, ҳайдалиб кетди.

Лекин жунуни борлиги рост, у йиқитган полвонларнинг келбатини кўрган одам бунга шак келтиролмас эди.

Шоди аканинг баданида ҳам Рўзикулнинг жунунига ўхшаган нимадир бор эди. Алдармиди, рост айтармиди, нега шуларни ёзмайсиз, десак, ёзолмайман, чунки фақат шундай – сизларга ўхшаганларга қараб сўз бошлаган пайтимда келади калламга - бирдан кўнглимга ваҳий тушади, шуларни анавиларга айт деб қулоғимга пичирлаб туради, айтиб бўлганимдан кейин кетади, ҳамма гапни ўзи билан олиб кетади, каллам бўм-бўш бўлиб қолади, дер эди.

Ваҳийнинг қай вақтда келишини ҳам биламан, дер эди, аввал кўкрагим куюшиб, ҳаво етмаётгандай бўлади, демак – яқинлашяпти, шу вақти деразага қарайман, шунда бюиламан - келдими, йўқми, йўли ойдинлашади, гара деразадаги ҳар бир чизикни, ҳар бир бурчакни, ҳатто анави бурғи билан тешиб, чўп қоқилган жойигача аниқ, дона-дона кўрсам, шу кўрганламининг

хаммаси бир-бирига уланиб, бирикиб, битта нарсага ўхшаса – бўлди – келди! – каллам тиниклашади, ичимдан бир нарса кўтарилиб чиқади, кириб улгурган бўлади-да, кейин чиқади, айтмоқчи бўлган гапларимни биров шивирлаб тургандай, кўнглим диркиллаб кетади...

Баъзи пайтлари эса бизни қойил қолдирганидан талтайиб, айтганларимни қоғозга туширсам, кучи йўқолади, ҳамма гап – товушимда, буларни ўқиган билан биров бир нарса англолмайди, ўзим гапириб беришим керак – ҳамма тилсим ўзимда, деб кўяр эди.

Атайлаб шундай қилармиди ё ўзи ишонармиди, ҳозир ҳам тушунмайман, Шоди ака аниқ-равшан нарсалардан ҳам доим бир сир-сабаб кўрар эди. Ҳатто бошининг оғришини ҳам ота-бобоси, аجدодларининг шажарасига олиб бориб тақар эди: узоқ ўтмишда, нодиршоҳми, ундан бошқасими бостириб келганда ўн олтинчими, ўн еттинчими авлод олдинги бобоси жангга чиқиб, бошидан қилич еган экан-у, ўша жароҳатнинг оғриғи Шоди аканинг бошида кўзғалаётган эмиш, чунки ўша бобокалони қилич теккан заҳоти ўлган бўлиб, оғриқ яшамай қолган, ҳар бошланган нарсанинг охир топишига кўра, келиб-келиб энди кўзғалаётган эмиш.

“Ўнинчида ўқиётганимда ўша бобом тушимга кирган. Тушимда катта бир тошойнанинг олдида туриб, четидаги ўйма нақшларни томоша қилаётган эканман. Бирдан ойнанинг ичидан: “Шодибек, ўзингни бир кўриб кўймайсанми?”, деган мулойим товуш эшитилди. Бундай қарасам, ойнада, не кўз билан кўрайки, салла-совут-қалқонда ўзим турибман, бошим яланг, салла йўқолиб қолди, пешанамнинг манави ерида бир энли, қип-қизил қони шўрғалаб турган жароҳат - қиличнинг изи! Бақириб юбордим. Уйғониб кетибман. Нариги уйдан энам чопиб келди. Сув ичирди. Пешанам зирқираб оғриётган эди. Шу-шу, миям санчадиган бўлиб қолди. Аслида, ойнада ўзим эмас, ўша – неча юз йил бурунги бобом, айти шу бошидан қилич еб ўлаётган чоғида кўринган экан. Бунинг ҳеч ажабланидиган жойи йўқ. Оламдаги ҳамма нарса наслдан наслга ўтади, такрорланади, суяк суради. Мен отамга ўхшайман, отам – бобомга, бобом ҳам отасига, шу тахлит давом қилса, кетаверса, табиатнинг ўша қадимда яшаб ўлиб кетган бобокалонимизни менда такрорлаган бўлиши ҳеч гап эмас, кўнглим ёмолн нарсани сезади, мениям ўша оғриқ олиб кетади-ёв...”

“Сизлар кўп нарсани тушунмайсизлар. Мана, ҳадеб Султонни сўкасишлар. Лекин унинг нимага шу аҳволга тушганининг тубини ўйлаб кўрмагансизлар. Аслида, Султонда гуноҳ йўқ. Ҳамма иллат – аждодиди: ё онаси, ё бувиси, улар ҳам тоза чиқса, ё она томонидан, ё ота томонидан уруғида қайси бир асрда яшаган бирхотин бузуқ бўлган, оқибатини ўйламай бузуклик қилиб кўйган. Энди ўша бузуклик кейинги авлоднинг қонига ўтиб қолганда, тинч юриб-юриб, охири, Султоннинг баданида уйғонган. Султон шўрлик буни билмайди, эркаклар билан ётиш ўзимга ёқади, деб ўйлайди, аслида, уни шу иллат чақиради, шунинг қўлидабир ўйинчок, уни енгиш мумкинлигини хаёлига ҳам келтиролмайди, сеҳрланган. Энди бари бир,

унинг биронта боласими, неварасими, баданига эрк берса, бўшлик қилса, бузук бўлиб қолади. Битта матал бор: карвон кечувдан ўтаётганда битта туя сувнинг ўртасида тўхтаб қопти, туякаш ҳарчанд урса ҳам жойидан қимирламабди, шунда карвонбоши — кўпни кўрган кекса туякаш экан,— ёш туякашга урма, пешоб қилсин, бўлмаса, юрмайди, бунинг онасининг онасида шунақа одат бор эди: ақлсиз ҳайвон, доим шу кечувда сувнинг ўртасида тўхтаб пешоб қиларди, боласи бунақа қилмаган эди, неварасига ўтибди, уруғида бор экан-да, дебди. Энди, жўралар, туякарвоннинг йўли юз йилда ҳам битта бўлиб тураверади, одамзоднинг юрар йўли кўп, яхши эркакка тушса, Султондан ҳам яхши хотин чиқиши мумкин, аммо иллат қолади...”

“Мана, яшаяпмиз, ўқиб ётибмиз, мустақил бўламиз, деб ўлиб-тириламиз, феъли-хўйимизни фақат ўзимизники деб биламиз, лекин мундай танамизга ўйлаб кўрсак, бир хислатимиз отамиздан, бир хисла-тимиз бобомиздан, уларга ҳам ўзидан олдинги ота-боболаримиздан ўтиб келган. Бир хил зўр одамлар бўлади, гавда кетворган, важоҳат қоплондай, отаси ҳам, бобоси ҳам полвон ўтган, аммо ўзи шу сохт-сумбат билан ўлгудай кўрқоқ. Нимага шундай? Сабаби жуда оддий — ота-бобосидан бурунги аждодларидан биронта одам кўрқоқ бўлган, кўрқоқлик буларнинг ғурурига кириб қолган-да, келиб-келиб шу одамнинг қонида уйғонган, гавдасига қарамаган. Энди, сизлар ҳаммаси олдинда бўлган бўлса, қайтарилаверар экан, деб ўйламанглар. Одамзодга ирода, чидам, манави калла нима учун берилган—тўғри яшасин деб! Демак, жўралар, одам тоза яшаши, иллатга бўй бермай, ёмон ишлардан ўзини тортиб юриши керак. Бир хил одамлар зимдан гуноҳга ботади, ими-жимиди юрибман, ҳеч ким билмайди, деб ўйлайди — бекор гап. Ўзи билади-ку! Унинг гуноҳи кейин боласидами, неварасидами, чеварасидами, лоп этиб юзага чиқиб қолади. Одамнинг билган нарсаси кўнгилга ўрганиш бўлади, кўнгилга ўрганиш бўлган, битта одамнинг одатига айланган иллат унинг қонига ҳам ўтади, кейин суяк суради. Тирик одам ўз авлодининг қонини тоза тутишни ўйламаса, дунёси-нинг дунёлиги қоладими...”

Шоди аканинг шундай лаққи донишмандлиги бор эди: “Э-э, жўралар, ғўрмиз, билмаймиз, ҳали бошимизга кўп савдо тушади, яхшимизнинг ёмон, ёмонимизнинг яхши бўлиб кетиши бор...”, деб юрарди.

“Кўраман ҳали”, деб қўярди, гўё бизга ҳаёт эмас, унинг ўзи кўрсатиб кўядигандай...

Шоди ака жуда ёмон ўқирди, имтиҳонлардан ҳар йиқилиб чиққанида, елкасини деворга бериб: “Э-э, бу илмларинг бизга тўғри келмайди-и”, дея синиқ илжайиб тураверарди.

Ёлғончи эди, гуё бормаган жойи, кўрмаган юрти йўқ, хаёлига келган уйдирмани, орқа-олдига қарамай, чиппа-чин қилиб гапириб ташларди. Унга ишонсақ, бурноғи йили биргина августнинг ўзида колхозда ҳисобчилик қилиб, бир қизни яхши кўрган, уни олиб кочаётганда қўлга тушиб, ўлимичи калтак еган, геологларга қўшилиб, Помирнинг аввал Сангизамин, кейин

Сангиосмон деган тоғларида қон қидирган, Булунғур вино заводидан бир цистерна “Олмазор”ни кўриқлаб бораётиб, Арис деган бекатда улфатлар орттирган-да, қирқ кунча ичиб ётаверган, цистерна яримлай деганда, милициянинг қўлига тушиб, ўн беш кунча қамалган, шу кўйи Қозоғистон даштларида ўримда ишлаб қолиб, қайтаётганида топган уч минг сўмини қартага ютқизиб қўйган, институтга имтиҳон топшириб, “соққасини чўзолмагани учун”, мандатдан йиқилган бўлиб чиқар эди. Ҳаммаси шу биргина августнинг ўзида! “Москвада ишлаб юрганимда, аҳмоқ, биринчи хотиннинг гапига лаққа учиб, Таллиндан уй сотиб олибман, уч ойдан кейин ҳавосининг намлигига чидаш бермай, уйни хотинга ташлаб, хайё-хуйт, буёққа жўнаб келавердим”, деган гапларни айтиш унга чўт эмас эди. “Алдаяпсиз”, десак, “Ишонмасанглар, Таллиндаги ратушада Айво Пурккала, иккита “к” билан ёзилади, шунақа жўрам экскурсовод бўлиб ишлайди, хат орқали сўранглар. Э-э, у билан неча марта қисқичбақа ушлагани чиққанмиз. Пивога жуда зўр кетади-да”, деб гапни бошқа ёққа бурарди. Ишонмасак ҳам кўнглимизда шубҳа туғилади, уй сотиб олмаган бўлса ҳам, саёҳатга боргандир, йўқса, ратуша деган нарсаларни қайдан билади, пиво ичганини гапиряпти-ку, деб ўйлаймиз. “Шоди ака, ростини айтинг, неча марта ўйлангансиз ўзи?”, деб сўраймиз. (Қизикда — қайсисига қандай ўйланганларини айтиб беради.) Шоди ака бошини орқага ташлаб, кўзларини юмиб олади-да, ҳисоблаб чиқади: “Бу хотиним Туйғун—олтинчи, йўқ, еттинчи, йўғ-а, биттаси билан ўн кунгина яшадим, ҳисоб эмас, тўғри, олтинчиси экан”. Куламмиз: лақиллатаётганини билиб тураммиз, аммо олти-етти марта ўйланмаган бўлса ҳам, шунчаси билан юрган чиқар, номма-ном, адаштирамай айтяпти-ку, деб ҳавасимиз келади.

“Маъдивой,— отимни ўзича шунақа ўқимишли қилиб айтарди,— буларингизни қўйинг—оддий одамлар, мени алдайди деб ўйлашади,— деган эди бир марта.— Сиз бошқа, менга ўхшайсиз. Иккаламиз бу тўданинг ичида римлик авгурлармиз. Рим авгурларини биласизми? Иккитаси кўча тўла оломоннинг ичида учрашиб қолса, мана бундай қилиб, кўз уриштириб, имо қилишар экан. Шу имода, қаранг, булардан қанчалар баландмиз, деган маъно, оддий одамлар уч кеча-кундуз ётиб муҳокама қиладиган гапларнинг мазмуни бўлар экан. Баъзан-баъзан буларга кўшилиб, менга ишонмай қоласиз. Унақа қилманг, мен ростини айтаман, ёлғон гапирмайман. Одам бир мартагина яшайди, шу умри ҳам жуда қисқа. Қайта туғилишнинг иложи йўқ. Шундай экан, берилган умрни бир марта эмас, такрор-такрор, қайта-қайта армонсиз яшаб олиш керак. Мен шундайман: колхозда ҳам ишлаганман, Помирга ҳам, Павлодарга ҳам борганман, институтга уриниб кўришни ҳам эсдан чиқармаганман, ҳаммасини қилганман, шу бир ойнинг ичида, бошқа қай вақтда қиламан, у вақтларнинг ўз ишлари бор, нега буларингиз ишонмайди, ичимга кириб чиқишмаган-ку, хайронман, фақат кўрсатганингни кўради, одам бунақа булмаслиги керакда...”

“Яшаш зерикарли-да,— дер эди у яна.— Шу юриш-туришимга ўзимдан ҳам бир нарсалар қўшиб турмасам, бўғилиб кетаман...”

Шоди аканинг ўша бормаган Помирида кўрган бир одам-ёввойи чолдан эшитган ҳикояси бўларди, чолнинг бошидан ўтганми шундай воқеа ё Шоди аканинг ўзи тўқиганми, бирон эртақ китобдан ўқиганми, ишқилиб, биз учун жуда қизиқ, кўзларимиз ёниб, юрагимиз гумуриб эшитар, айтимчимиз кетгандан кейин, айна имтиҳонлар қисталанг пайти шунча вақтимизни лақ-луқ гап билан олганига хуноб бўлиб, орқасидан сўқар эдик...

Шоди ака гўё ўша геологларга эргашиб, кон қидириб чикқанда, Сангиосмон деган кимсасиз жойда шу чолни учратибди. Бир чолки, ҳар елкасига иккита Сувон бемалол сиғиб ўтирар, ҳар билагги бизларга ўхшаган йигитнинг сонидай келар, бўй-баста, хай, билмадик, бу эшикларга сиғмас экан. Кўзи ёмон, тикилса одамни тешиб юборар эмиш. Юзида кўндалангига тўртта чуқур-чуқур чандик бор экан.

Шоди ака ҳамма гапни шу чандикдан келтириб чиқарган, бир айтганда, ўн беш кун, бир айтганда, бир ой, яна бирида қирқ кун деганда чолнинг кўнглини топиб, нега одам оёғи тегмаган жойларда ёлғиз яшаётгани, бошига қандай кулфат тушиб буёқларга келиб қолганини сўраган, чол ҳам азбаройи Шоди акамизни яхши кўриб, кўнглига яқин олганидан, олис-олис, баланд-баланд чўққиларга қараб чуқур ух тортган-да, саргузаштини айтиб берган...

Чол йигитлигида осмондаги бургутнинг кўзидан, учиб бораётган пашшанинг қанотидан бехато урадиган, отган ўқи тегмаса, қайта отишни ор биладиган довқур овчи бўлган экан. Бошқа қишлоқ, бошқа уруғдан бир соҳибжамол малак билан аҳд-паймон қилиб, қизнинг отаси, қариндошлари қаршилигини қандай енгишни билмай, боши қотиб юрган кезлар. Энди бизлар билмаймиз, балки Ҳасанбой хабардор чиқар, уёқда бир уруғ бир уруғга қиз бермайди, удуми жуда қаттиқ—удумнинг бузилиши қон тўқишга олиб келар эмиш...

Худди шу кунлари тоғда бир айиқ пайдо бўлиб, атроф қишлоқларга дориб, кунда-кунора бир сигирними, хўқизними гумдон қилиб кетаверибди. Кўп овчилар айиқнинг пайига тушибди, аммо изнинг ўзи йўқ, томдай-томдай буқаларни олдига солиб, мўнгротиб ҳайдаб кетаётганини кўрган одамлар бор, аммо айиқнинг на ўзи, на макони бор, қаёқдан келиб, қаёққа кетганини ҳеч ким билолмас экан.

(Шоди ака бу айиқнинг сирини тоғлик соддалар билмаган, мен биламан, деган маънода қошларини учиради, ҳикояси ваҳималироқ чиқади.)

Бу орада овчи йигит ҳам милтиғига тўнғизўқдан жойлаб, айиқни ҳеч ким отолмайди, лекин, мана, биз отамиз-да, деб тоғу тошни кезади, бирон белги, из тополмагандан кейин, ҳеч қанақа айиқ йўқ, одамлар-нинг кўзига кўринган, ваҳқма гап, деган хулосага келади-да, айиқни кўрганлардан суриштириш баҳонасида севгилисининг кишлоғига бориб, у билан гапни бир жойга қўяди, униси эртаси куни тунда тугунчасини култиклаб, уйларнинг орқасидаги чорборда кутадиған, буниси келиб олиб қочадиган бўлади, шунақа ваҳимали дамларда бу ишимизни ҳеч ким билмай қолади, деб ўйлайди овчи.

Шартлашилган куни овчи кеч кириши билан йўлга тушади. Тоғ окшомлари ёмон қоронғи, овчига бунақа қоронғилар чўт эмас, соҳибжамолнинг висолига етишни ўйлаб, тошдан-тошга сакраб, йўлбарсдай йўл танобини тортиб бораверади. Икки томони тиккалаб кетган чуқур даранинг тор бўйнига келганда, худди кўкрагидан биров итаргандай юролмай, таққа тўхтаб қолади, сабабига ўзи хайрон, қоронғига синчиклаб тикилса, беш қадамча олдинда бир қорувли одам қотиб турган эмиш! Қўрқув нималигини шу пайтгача билмаган овчини бирдан ваҳм босибди, гўё кўрқадиган нарсанинг ўзи йўқ эмиш-у, аммо юраги потирлаб кетаверармиш. Зўрға тили калимага келиб: “Хўй, ту ки, инсми, жинсми? Жавоб гў? Бўлмаса отиб ташлайман!”, дебди. Жавоб ўрнига ҳалиги одамдан бир ғулдираш эшитилибди. Овчининг юраги тубга тортиб, сочининг ҳар туки бигиздай тиккайиб, каллапўшини кўтариб юборибди: қараса, олдидаги қора ҳеч қанақа одам-подам эмас, катта, баҳайбат, гумбаздай хурпайган айиқ! Оёғида тикка туриб олганидан одам бўлиб кўринган экан. Энди қизиғинн эштайлик: овчи хадаҳа елкасига қўл юборса, милтиғи йўқ! Уйдан чиқаётганда мойлаб, ўқлаб, тахт қилиб елкага олган милтиғи йўқ! Овчи тахтадай қотибди, ҳа, ўлдим энди, шунча жондорни бежон қилдим, ўзимнинг жоним ҳам жондорнинг кўлида экан, деб калима қайтарибди. Лекин айиқ унга ташланмабди, шу турганича худди бир нарсани тушунтирмоқчидай ғуруллабверибди. Овчи сал-пал эс-хушини тўплаб, аста-аста орқага тисланибди, айиқ ҳам бу ишинг тузук дегандай, ғур-ғур қилиб турибди. Овчи сал узоқлашгандан кейин, орқасига қайрилиб қочибди. Энди яна қизиғини эштайлик: қочиб бораётса, думбасига тўп-тўп қилиб қаттиқ бир нарса урилармиш, кўлини орқасига юбориб, ушлаб кўрса - кўндоқ! Милтиқ елкасида экан! Овчини қора тер босибди, бир харсангтошнинг устида ўтириб, белидаги белбоғини ечибди-да, терини артибди (шу жойи эсингизда турсин), боя эсим тесқари бўлиб, елкадаги милтиқни тополмабман-да, деб жаҳли чиқибди, милтиқни қайта ўқлаб, орқага қайтибди. Милтиқни маҳкам чангаллаб, ҳалиям йўлда турган бўлса, падарлаънатини варанглатиб отиб ташлайман, деб пушиб-қапишиб бораверибди.

(Шоди аканинг юзида, ҳа, нодон-а, бунақа айиқни отиб бўладими, деган сирли-норози ифода ўйнайди.)

Бир вақти шундай қўлоғининг тагидан бояги ғуриллаш чиқиб, ҳатто айикнинг иссиқ нафаси бетига урилибди: шундоқ ёнгинасида турганмиш! Милтиқ эса бу томонга қараган, то ўнглаб, тепкини босгунча, айиқ унинг ўзини таппа босиши мумкин. Айиқ яна боягидай ғуриллаб, кет-кет, дегандай товуш қилармиш. Овчи яна орқага қайтибди, яна тошнинг устида ўтириб ўйлабди. Йўлга тушса, яна шу ҳол: қаршисида айиқ турибди! Шунда овчининг қони қайнаб, айиққа: “Хўй, хирси гўрсўхта! Чи ба ту роҳи ман банд куни? Даф шуд-э, падарашба лаънат!”, дебди. Падарашба лаънат, деганда айикнинг жаҳли чиқибди, овчининг бошидан ошириб, бир тошни отибди, тош тепадаги харсангларга урилиб майда-майда бўлиб турибди. Овчининг кайфи учиб кетибди, лекин билибдики, айиқ унга даф қилмоқчи эмас,

бўлмаса, тошни тўғри мўлжаллаб отарди. Хуноб бўлиб, ахволини айикқа тушунтирмоқчи бўлибди: “Хўй, менга қара, жўра! Мен севганимни олиб келишга боряпман. Нега йўлимни тўсасан? Сениям жуфтинг бордир, яхши кўрсанг керак, мениям тушун-да, ахир!” Айик эса жавоб ўрнига яна ғур-ғур қилармиш, қайт-қайт, дегандай бўлармиш. Жахли чиққан овчи милтиғини ҳавога тўғрилаб, устма-уст бўшатиб, айикни кўрқитмоқчи бўлибди, аммо харчанд тепкини босармиш, тепки чиқ-чиқ қилармиш-у, милтик отилмасмиш...

(Шоди ака нодон овчининг устндан муғомбирлик билан кулади: худди айик ўзиники, ҳамма гапни унга ўзи ўргатгандай.)

То шунақа олдинга юр, орқага қайт, айик билан гаплашиш, унга ялиниш билан тонг ҳам отибди, атроф ёришибди, бирдан айик ғойиб бўлиб қолибди, аммо энди фойдаси йўқ — кун ёйилганда қизнинг қишлоғига боришдан ҳеч қандай маъни чиқмайди. Овчи аламидан милтикни осмонга қаратиб тепкини босса, гумбурлаб отилибди. Куйинганидан нима қилишини билмай, ўтирган жойида милтикни гумбурлатаверибди. Бир вақт кўрса, ўқ тугаган. Йиғлагудай бўлиб, қишлоғига қайтибди. Шу куниёқ озик-овқат билан ўқ-дорини ғамлаб, қандай бўлса ҳам севгани билан топишишга тўсқинлик қилган бу ғаламис жондорнинг суробини тўғрилаш учун йўлга отланибди. Овчи одамга овидан енгилишдан ҳам кўра шармандалик йўқ, то уни терисини шилмагунча, қайтмайман, деб сўз берибди ўзига.

Кечаси айик билан тўкнашган жойига келиб, бу ерда айикнинг биронта изини, белгисини тополмабди, ҳалиги айик отган тошнинг бўлаклари ҳам, теккан жойи ҳам йўқ, айик турган жойларда эса биронта ҳам тош-пош силжимаган, биронта ўт-майса эзилмаган. Овчи одам, айик тугул каклик йўрғалаган жойдан ҳам белги топади, жуда хайрон бўлибди, аммо йигит сўзидан, арслон изидан қайтмайди, ахтариб кетаверибди. Олти кун тентирабди, еттинчи куни пешинда ниҳоят из топибди: бир эмас, иккита,— бири айикники, бири молники, шу издан дараклаб бориб, айикни ҳам кўрибди, ўша кечаси учратганига қараганда, чоғроқ экан, энди хўкизни ёриб, жигарини ейман, деб тумшуғини қоринга тикқан пайти экан, нафси кутурганидан овчининг писиб борганини сезмабди, овчи унинг қулоғини мўлжалга олиб, бир ўқни жўнатибди. Айик бир ўкирибдию чаппа кулабди. Худди шу вақти чўққининг орқасидан жуда ҳам ёмон, даҳшатли бир ўкирик ҳам эшитилиб, овчининг эси тесқари бўлиб кетибди. Бир тошнинг панасига ўтиб, тепага қараса, чўққидан лапангланганча бир айик, бир айик тушиб келяпти! Бу дунёнинг айиғи эмас, манов ўлиб ётган айикқа тўртта келади! Ўша айик! Жуфтининг ёнига тушиб, искаб кўриб, чунонам ўкирибдики, ёру кўк титраб, тоғу тош ларзага келибди. Овчи милтиғини чангаллаб, тура қочганини билади, қандай қишлоғига етиб келгани, қандай ётиб қолгани, қанча кун алахлаганини билмайди!

Энди бундан ҳам қизигини эштайлик.

Ўша айик отилган, тоғдан бошқа бахайбат айик тушиб, жуфтнинг тепасида зор-гирён ўкирган куни овчининг соҳибжамол малаги ҳам бирдан қаттиқ оғриб, шу оғриши билан етти кеча-кундуз ана кетди, мана кетди бўлиб ётади. Тоғда табиб зоти борки, ҳаммаси келади, муолижа оти борки, ҳаммасини қўллашади, лекин бефойда — қиз ёниб тагига етган шамдай сўниб бораверади. Еттинчи куни, қиз тилдан қолиб, имо билан рози-ризолик тилашаётган пайтда, қариндош-уруғлари тўпланиб, йиғи-сиғи бошламоқчи бўлиб турган бир вақтда, тоғ томондан сочи ҳам, соқол мўйлаби ҳам қизғиш-сарик, баданини ҳам шунақа жун босган, яланғоч, фақат овратини белбоғ билан яширган бир далли-девона лапанглаб тушиб, тўғри касал ётган уйга кириб боради.

Қўлларидаги тирноқлари ўсиб қайрилиб кетган, оёқларидаги тирноқлари юрса, ерни тимдалаб, қатир-кутур товуш берар экан.

(Бу девонанинг қанақа девоналигини сезиб, жўр бўлиб: “Хий-й!” деб юборамиз, Шоди ака баттар жўшади.)

Девонанинг йўлини ҳеч ким тўсмайди, унинг важоҳатида одамни ўзига бўйсундирадиган, мен айтгандай қиласан, деган бир куч бор эди. Тўғри жон таслим қилаётган қизнинг бош учига ўтириб, ўзича ғулдираб, нималарнидир ўқийди, қиз кўзини очади, онасига қараб: “Сув беринг, чанқаб кетяпман”, дей-ди, кейин бирдан девонанинг белидаги белбоққа кўзи тушиб, ўйланиб қолади. Девона унга қараб бир нарсаларни ғулдирайди, бечора соқов экан, ҳеч ким уни тушунмайди. Девона қизнинг отасига қараб яна ғулдирайди, кейин қўлидан ушлаб ташқарига тортиб чиқади, бир қиз ётган уйга, бир овчининг қишлоғи томонга ишора қилиб, ўзининг калласини унинг бошига яқинлаштиради, тўпланганлар уни ўйин туш-япти, деб ўйлаб кулишади, девона эса ерга ётиб, кўзларини олайтириб, ўлаётган қизнинг аҳволини муқаллид қилади, ўрнидан туриб, бир таёқни олади-да, милтиқ отаётган бўлади, тушунишмайди, кейин девона бир одамни ерга ётқизиб, бир одамга таёқ ушлатиб, кейин икковини кучоқлаштиради, яна ўша овчининг қишлоғи томонга ишора қилади, агар шундай бўлмаса, деган маънода бош чайқаб, ўзи узала чўзилади-да, ўлган қизнинг аҳволини кўрсатади. Ниҳоят қизнинг отаси тушунади. “Э-э, далли-девона, англадим нима демокчилигингни, кўп ғулдирайверма, айтганингдай қиламиз. Бўлди! Қизимнинг умри шунга боғлиқ эканми, сен хоҳлагандай бўлади”, дейди-да, овчиникига бир отликни жўнатади...

Тушундингиз!

Девонанинг айтгани бўлибди: отаси кириб, “касалингнинг давоси шу эканми, она қизим, мен розиман, ўша йигитникига одам юбордим”, деганиданок соҳибжамол малакнинг рангига қон югуриб, ўрнидан туриб кетади. Буёқда эса хушхабарни эшитган йигит ҳам, алахлаши тўхтаб, иситмаси тушиб, бир кунда соғайиб кетади.

Ҳафта-ўн кун ичида тўй ҳам бўлибди, тўйга соқов девона ҳам келиб ўтирибди, олдида овқат қўйишган экан, беш панжасини уриб, чапиллатиб,

тўкиб-сочиб ебди, чанкаган экан, куёв-келинга никоҳ ўқиладган супага отилиб чиқиб, овчи энди ичаман деган косани ундан тортиб олиб, никоҳ сувини ичиб юборибди. Овчининг ранги оқариб, девонанинг белидаги белбоққа тикилиб қолибди, девона эса унга қараб иржайгандай бўлибди. Ҳеч нарсадан беҳабар одамлар эса девонани кула-кула нари хайдаб, хурсандчиликни давом эттираверишибди. Энди, тўй, расм-русумни биласизлар, куёв юзини бекитиб, то қизни уйига олиб кетишмагунча, сал паналаб юриши керак, шундай бир пайтда юрган бир девона, устига-устак соқовни қисти-бастига олиб, белбоғни қайдан олдинг, деб қувлаб юриш ноўнғай, овчини ғам босиб, хурсандчилик татимай ўтираверибди... Девона эса худди ўзининг тўйидай ўйинга тушибди, бўкириб-ғулдираб ашула айтган бўлиб, ҳамманинг ичагини узибди. Фағат унинг юзи овчига жуда қахрли, касослидай кўринибди, кулишининг ҳам ириллашдан фарқи йўқ экан...

Келинни ҳам олиб келишибди, соч силатар, юз кўрсатар, бет очар деган расм-русумлар утиб, ҳамма тарқаб, эрталабига қизнинг оқ кўйлагини текширадиган янгалар ҳам қикир-қикир қилиб, ниҳоят уйкуга кетишгандан кейин, йигит соҳибжамол келинчагининг кўйнига киради, аммо, эй, эшитгандан нари, йигит одамнинг бошига бундай кулфат тушмасин!.. Ўзиям овчи шу девонани кўргандан бери, юрса, ер тортиб бораётгандай, мадорсиз, ичига чироқ ёкса ҳам ёришмай турган экан, бу ҳам устига-устак бўлиб, кўнглига ёмон хавотир оралабди: бахти бойланган экан! Келин унга таскин бериб, кўнглини кўтармоқчи бўлиб, бир-икки оғиз сўз қотибди. Овчи шундан кейин ўша куни уни олиб қочиб келишга бораётганда, йўлда айикқа дуч келиб ўтолмагани, кейин изига тушиб, унинг ўзини эмас, жуфтини отиб ўлдирганини айтиб берган экан, келинчак “воҳ!” деб қичқириб юборибди. Энди яна орқага қайтамыз: ху, овчи билан соҳибжамол ахдлашаётган пайтда, уларнинг гапини қизнинг янғаси бодомнинг орқасига паналаб, ҳаммасини эшитган, кейин оқизмай-томизмай эрига етказган, ака бошқа ака-укаларга, улар ҳам ўз навбатида отага, ота эса қизни уйга қулфлаб, кейин олтов-еттов қариндош бўлиб, милтиқларни шайлаб, келди — отамиз, деб чорбоғда пойлаб ётишган экан.

Буёғини энди ўзингиз тушуниб олаверасиз: нега айик овчининг йўлини тўсган, нега ялиниб-ёлворса ҳам ўтқизмаган...

Шу вақт эшик ичкарига итарилиб, зулфинлари ўйнаб кетибди, кимдир эшик орқасида гуп-гуп юргандай бўлибди. Овчи ўрnidан турмоқчи экан, келинчаги даҳшат ичида маҳкам бўйнига ёпишибди. Овчини эса ичидаги бир куч ташқарига тортарманш. Ниҳоят келинчагининг қўлларидан бўйнини куч билан бўшатиб, эшикни очибди, ташқарига қараб икки одим ташлабди. Қараса, қоронғида ўша соқов девона иржайиб турибди, овчи сал ўзини босиб: “Кет-э, ғойиб омадани ҳирс”, деган экан, девона кулочини кериб, унинг юзига шапалоқ тортиб юборибди, шапалоқ зарби шунақа кучли эканки, овчи қичқиришга ҳам улгурмай учиб кетибдию боши билан деворга урилибди...

Шу ётишида қанча ётган — номаълум, кўзини очса, тепаси тўла одам, қий-чув, уйдаги ҳамма нарса ағдар-тўнтар, тўс-тўполон, келинчак эса ҳеч қаерда йўқ, сим-сиёҳ ғойиб бўлган, биров кўрувдим, демайди...

Ана шунақа, жўралар, сизга ёмонлик қилмаганга ҳаргиз ёмонлик қилманг—ўзингизга қайтади, овчининг келинчаги... Майли, давомини эшитинг.

Овчи ошнамитиз энди айикдан тайин ўчини олиш учун ўттиз тўққиз кун, милтиқнинг қайиши елкасини яғир қилиб, тоғу тошни кезади, қирқинчи куни, Сангиосмондаги менга кўрсатган ғорига етиб келади, бошини суқиб қараса, хотини ҳам, далли девона ҳам шу ерда! Девона хотиннинг тиззасига бошини қўйиб, пиш-пиш ухляпти, хотин эса унинг қизғиш-сарик, тикрайган сочларини силаб ўтирибди. Кийимлари абгор, кўзлари бежо, бу ҳам бир девона! Овчи кўзини чирт юмиб, девонани отиб ташлабди, ёввойилашиб кетган хотин ириллаб унга ташланган экан, иккинчи ўқ билан бунисини ҳам тинчитибди. Девона эса жон бериш арафасида унга ўнгарилиб қарабди-да, иржайиб... аслига қайтибди — айикқа, ўша баҳай-бат айикқа айланибди, кейин ўлибди. Хотин ўқ теккан заҳотиёқ жон таслим қилган экан.

Овчи айикни судраб чиқиб, ўша ердан гўр кавлаб кўмибди-да, хотиннинг жасадини елкалаб, тўғри қайнотасиникига кириб борибди, бўлган воқеани бир-бир айтиб берибди, милтиқни унинг қўлига тутқазибди. “Ўз қўлларинг билан мен бебахтни отиб ташланглар, бу дунёда яшагулигим қолмади”, дебди. “Ўша ғорнинг олдида ўзимни-ўзим отардим-у, лекин манави, менинг жаддимга қолган бечора жанозасиз кетмасин, дедим. Мана, етказиб келдим, энди мени ўлдирсаларинг, улуғ иш қилган бўласизлар”, дебди.

Энди, жўралар, Помир халқи жуда мард келади, улар бекорга тоғда яшамайди, тоғда яшаган одамнинг кўнгли ҳам тоғ бўлади, дарди ҳам шунга яраша, шафқати ҳам, овчининг гуноҳига қонга — қон, жонга — жон, дейишмабди, аксинча, “Хунингдан кечдик, ўзи сени худо жазолабди, у дунёингни ҳам, бу дунёингни ҳам куйдирибди. Бор, кетавер, фақат кўзимизга кўринмайсан, дардимизни эслатмайсан, одамлар орасида яшамайсан”, деб айтибдилар.

Шу гап, жўралар, чолнинг юзидаги тўртта чуқур чандиқ ўшанда айик шапалоқлаганда қолган жароҳатларнинг изи экан, ўзи эса ўшандан буён шу кимсасиз жойларда ёлғиз кун кечирар, худодан рост ажал тилаб юрар экан. Чолни ўз кўзим билан кўриб, бошидан ўтганларни ўз қулоғим билан эшитмаганимда, ўша ғорнинг ичига кириб, қадамлаб ўлчаб чиқмаганимда, сизларга бу гапларни айтиб ўтирмаган бўлар эдим...

Ишонсанглар ҳам, ишонмасанглар ҳам—ихтиёр ўзларингда, чолни ўтган йили кўрган эдим, бақувват эди, ҳали ўлмаган бўлса, ўша кимсасиз жойларда ёлғиз ғамини елкалаб юргандир. Айтиб бўладими, дунё асли ўзи кенг-у, лекин бандасининг юрар йўллари тор, бир тасодиф билан Помирга чиқиб, Сангиосмон деган жойига бориб қолсанглар, шу ерларда Амиршо

деган овчи ўтганми, унинг келинчагини айиқ олиб қочиб кетганми, деб сўранглар. Ҳа-я, сал бўлмаса унутибман: шўрлик келинчакнинг отини Моҳирў деган эди овчи, Моҳира эмас, Моҳирў—помир-ча от...

“...Майли, Ҳақберди, сиз ишонманг,— дейди Тангир ўйланқираб.— Лекин қайси эртақ бўлган? Ҳаммаси ҳам тўқилган-да.”

“Шу яшашимизнинг ўи ҳам тўқилган,— деб ту-шунтирмоқчи бўлади Шоди ака.”

“Жа-а, гап сотишни яхши кўрамиз-да,—деб киноя қилади Ҳақберди.”

“Хотинни отган, одамлардан айрилган, бола-чакаси йўқ, ҳамма нарсадан маҳрум, нимага яшаб юради бу овчингиз?— дейди Сувон қизишиб.— Бир ўқ билан ўзини ҳам...”

“Э-э, сиз қизиқ экансиз,— деб чўчинқираб жилмаяди Ҳасанбой.— Гуноҳга ботади-я!”

“Нимага яшайди? Яшайди-да!— деб чимирилади Ҳақберди.— Жон ширин, ҳамма ўлимдан кўрқади.”

“Э-э, шунақа яшагандан кўра...—деб қўл силтайди Сувон.”

“Яхшими, ёмонми, турмуш оғирми, енгилми, бари бир, одам умрини тўла яшаши керак,— дейди Шоди ака.”

“Авваласи шунча ёмонлик қилмаслик керак,— дейди Тангир салмоқлаб.— Қилгандан кейин қочмаслик керак — номардлик бўлади...”

“Шунақа яшаш мардлик бўладими?— дейди Сувон яна қизишиб.— Расвоси чиққандан кейин, ўлимни ҳам бўйнига олиши керак!”

“Майли, шундай дейлик, лекин овчининг қилмишларига бериладиган жазо кимнинг бўйнида қолади?—дейди Шоди ака.—Ахир, жазони ҳам кимдир тортиши шарт-ку.”

“Тўғри,— дейди Тангир юзлари ёришиб.— Овчи ўзини ўлдирса, эртақда ҳам маъни қолмайди.”

“Э-э, буларнинг ҳаммаси гап,— дейди Ҳақберди.— ҳаётга тўғри келмайди. Агар одам эртақ бўйича яшаса...”

...Шоди ака кетишини ҳам, қолишини ҳам билмай, мунғайиб ўтиради. Чўпчакни муҳокама қилишдан чарчаймиз, гапхона совийди, яна индинги имтихоннинг ғами тушади, Ҳақберди конспектини қўлига олади, Сувон яна кўрпасига киради. Тангир деразага тикилиб, гўё катта иарсаларни ўйлаб, ўйлаганларидан кўнгли қолгандай, “Ҳа-е, шу-да”, деб қўяди, Ҳасанбой бу гапдан дик этиб туриб, дастурхонни чаққон йиғиштиради, хужрамиздаги яккаю ягона курсини Шоди ака эгаллагани учун, бир зум тек қотади, кейин Тангирнинг ёнига омонат кўниб, ер остидан ҳаммамизга бир-бир қараб чиқади.

Пучайиб ўтирамыз, бир-биримиз билан сабрсиз кўз уриштирамыз: кетмайдими энди...

Шоди аканинг оиласи тўғрисида шивир-шивир гап кўп эди, биз учун бу гаплар сирли ва аянчли туюларди. Шоди аканинг ўзи: “Бир мундай ўтай ҳам демайсизлар. Туйғун, курсдош укаларингизни олиб келмайсизми, деб кўп сўрайди”, деб қанчалар айтган бўлса ҳам, ҳеч бормаганмиз, негадир ўша Туйғуноунинг кўзига Шоди аканинг курсдош укалари сифатида кўринишдан ор қилар эдик.

Шоди ака Туйғуноунга у бошқа бир йигитдан хомиладор пайтида уйланган. Туйғуноун биздан икки курс юқорида, музфакда ўқийди, ўзларининг факультетини битираётган Нозир деган бир йигит билан илакишиб, бўйида бўлиб қолган, у хонасаллот ҳам айшини суриб юриб-юриб, Туйғуноун хомиласи борлигини айтгандан кейин, давлат имтиҳонларидан кутулган пайти экан, уйда ойдаи хотини, гулдаи боласи борлигини айтиб, диплом олишга ҳам қарамай Туркистонига жуфтакни ростлабди. Туйғуноун ёзги таътилда уйга боришга юзи чидамай, акаларидан кўрқиб, ўзини бир нима қилишга журъати етмай, икки кўли—бир тепа, қисматини карғаб, шўр-шўр кўзёшларини оқизиб юрган кезларда кишлоқидан синфдоши Шоди ака хужжатларини қўлтиқлаб, институтга келиб қолади-да, дардини ёришга кимса тополмай юрган киз, унга сардафтарини очади. Шоди ака нодон ёшларни топиштиришга ғайрат билан киришади, Туйғуноундан адрес олиб, Туркистонга устма-уст, бири биридан таҳдидли телеграммалар жўнатади, Нозирбойдан садо келмагач, номард қочоқнинг нега жимлигини текшириш, оиласи чиндан бор-йўқлигини билиш, ёлғон чикса, биратўла шошқалок ошиқ-маъшукларнинг бошини кўшиб кўйиш учун, Туйғуноунни етаклаб сафарга отланади, шу билан то Нозирбойни топиб, оиласи борлигини кўриб, Туйғуноунга таскин бериб кайтиб келишгунча, биринчи имтиҳон ҳам ўтиб кетган булади.

Энди, биров кимга осилишни билмай юриб, шартга Шоди акани тутган, деб Туйғуноунни сўқади, биров саркит ялашдан номус қилмаган Шоди акани, ўрталарида Туркистондан қайтишларида нима бўлган, нима кўйган, ўзларига аён, ишқилиб, келганларидан кейин, у пайтлари Туйғуноунинг хомиладорлиги унча билинмаган чиқар, ўзи суксурдай нарса, Шоди ака уни севиб қолганми, балки бир инсонни хор-зорликда юришига кўнгли чидамагандир, ўзига турмушга чиқишни таклиф қилади. ЗАГСдан ўтиб, оила куришганини кишлокдагиларига билдиришга икковининг ҳам юраги дов бермай, бирга яшаб юраверишади, лекин, тешик кулок, бунақа гап ерда ётадимми, оғизма-оғиз ўтиб, Туйғуноунинг акаларига етиб боради, ота — колхоз раиси, бир ака — райондаги жами “молия”ларнинг каттаси, бири—прокурор ёрдамчиси, бири — ПМКнинг бошлиғи, уруғларидан чиққан шармандаларнинг иккаласини ҳам бир гўрга тикиш учун қора булутдай бостириб келишади. Аммо, келиб кўришса, яна бир неваралик, жиянлик бўлай, деб туришибди, тўрвақоқди тилла киз гаражнинг пиёниста қоровули Турдимат нонемаснинг туршакдай боласи билан кўмирхонадай бир каталакда

ялашиб-юлкашиб ўтиришибди, уят — ўлимдан ёмон, Шоди акани бир-икки шапалоклаган, ўлдирворамиз, уруғинг билан қуритворамиз, деб удағайлаган бўлишади, начора, замон шунақа, бу кўргулик битта уларнинг бошига тушаётгани йўқ, ёпиғлик қозонни очиб ўтирмай, унча ҳам гурилламаган, мунча ҳам писилламаган тўй ўтказишади, тўйдан кейин, жигаримиз ким-кимларнинг эшигида дарбадар яшамасин, деб номуслари келадими, чоғрок ҳовли олиб беришади. Ҳаммаси ёнларидан, кўплашиб. Шоди ака шунча хўрлик кўриб ҳам — булар, кимсан — Бўрибоевлар — Бўрибоев раис, Бўрибоев “молия”, Бўрибоев “прокурор”, Шоди аканинг отаси эса, оиласида етти жон, топгани ўзига етмайди, - “Ҳой инсонлар, Туйғуноларингнинг асл сардафтари мундоқ эди, очмай ёпиб турибман-ку”, демайди, бунақа дейдиган одам ҳам эмас, уриш сўкишларга бошини ҳам қилиб, шундоқ номдор оиланинг қизини йўлдан урган, улуғларга канадай ёпишиб олган устомон куёв бўлиб юраверади. Қурилишда ишлайди, топганини рўзғорига ташийди, Туйғуно ўша зинодан бўлган боласини туққандан кейин, биров сўрамаса ҳам: “Нозир деган олифта Туйғунинг бошини айлантиришга уринган экан, шовурини эшитибок етиб келдим-да, шартга йўлини тўсдим. Айримлар ҳар хил бемаза гапларни тарқатиб юрибди эмиш, агар кимлигини билсам, нақ онасини кўзига кўрсатаман”, деб ҳаммага айтиб чиқади. Тинчгина оила қуриб юрган одамга ким ҳам: “Боланг сеники эмас-ку”, деб бетлаб гапиради дейсиз, ўзи билмаса, бошқа гап эди...

Лекин, энди, аёл киши бировга ўзининг шармисорлиги очмасин, очса ҳам, шу одамни ҳадеб кўравермасин экан, Шоди ака эса унинг сардафтарисидаги шамолда шилдираётган қора варақдай ёнида юрса, бу ҳақда гапирмаса, юзига солмаса, жилла курса, хўжакўрсинга ҳам ҳам айбдор хотиннинг кўзини кўкартириб, биқинини моматалок қилиб турмасап, эркаклик ҳурмати кетар эканми, Туйғуно Шоди акани ёмон кўриб қолади, ажралай деса, у ёқда бадном кечмиши, бу ёқда икки-уч йиллик ўқиш, ўртада бошқадан тўраган бўлса-да, кун-кундан келажакнинг талаб қилаётган фарзанд, тепасида “ўзинг пиширган шўриш-шўрани ўзинг ичасан”. Деб зуғумлаб турган ота, акалар, кимдан тиғ еганини билмаган урғочи йўлбарсдай, аламини Шоди акадан олади.

Шу гапларнинг ҳаммасини Ҳақберди айтиб берган. Ичимизда минг хил миш-мишнинг тагидаги гапнинг асл мағзини фақат шу чақади, қолганимиз ким ишонтириб айтса, шунинг оғзига термилишдан бошқасига ақлимиз етмайди...

Шоди ака уйида ториқиб кетган пайтлари кўнгил ёзгани бизникига келади, ҳангомамизнинг эзилиб, суви чиқиб, фақат пўчоғи қолганини сезиб турса ҳам, яна нималаргадир илҳақ бўлиб ўтираверади, менга оғир тушади... Ҳақберди тешиб юборгудай қарайверади...

Шоди ака бундан тўрт йил бурун ўлибди. Ҳақбердининг шу пайтгача у билан борди-келдиси бор экан, жанозасига етиб борибди, қариндошларидан

бир-иккитаси: “Бечорага Туйғуной кун кўрсатмади, куйдириб ўлдирди”, деган гап қилибди, майли, ўтган ишга салавот...

Безиён, кўнглида кири йўқ одам эди раҳматли!

Билмайман, нега шундай, бўлмаса, учинчи курслардан бошлаб, ётоқхонага ўтганимдан кейин, Шоди ака, Ҳақберди, Сувон, Ҳасанбойлардан тамом йироқлаб кетдим, дарсларда куруққина саломлашиб қўйишимни ҳисобга олмаганда, уларнинг бор-йўқлигини пайқамай ҳам қолдим. Яхши ўқиб, ҳар хил тўгарак, клуб, конференцияларда қариллаб юрганимдан, ўзимга ўхшаган “илм ихлосмандлари”, “бўлажак” шоиру ёзувчилар билан дўстлашиб, икки йил ижарада яшаганим, Шоди аканинг валақлашларини оғзимни очиб эшитган кезларимни улар билан бирга эслашишга ҳам номус қиладиган бўлдим, ҳали ҳам уларнинг ижарасига бориб, базми-жамшидларига қатнашишни қанда қилмаган Тангирга ҳам ажабланиб юрдим, аммо ҳозир талабалигимни ўйласам, хотирамга ўша керосин хиди сасиб турган каталак хужралар келади, тўрт йил нуқул Шоди аканинг уйдирмаларини тинглаб ўқигандай бўламан, шунча курсдош, таниш-билишнинг орасидан фақат Шоди ака, Ҳақберди, Тангир, Сувон, Ҳасанбойнинг қиёфаси тузукроқ жонланади, кейинги йилларим қанақадир ола-ғовур аудиториялар, полидаги линолеуми ейилиб кўчган, лахтак-лахтак кўлмакдай йилтираётган узун-узун долонлардан иборат туюлади, ҳатто ўзим билан бирга юрган қизларни ҳам тузукроқ эслолмайман, гўё улар билан фақат қоронғида ўпишиб, кундузлари уларнинг юзларини сира кўрмагандай...

Ҳақберди Шоди аканинг ўлганини айтганда, - умр ўтган сайин, одамнинг кўнгли бунақа нарсалардан қотиб борар экан, - унча таъсир қилмади. “Э-э, бечора, яхши одам эди, нимадан ўлибди?”, деб сўрадим. Ҳақберди унинг миясидан рақ бўлмиб ўлганини айтгандан сўнг, “Э-э, шўрлик, э-э, шўрлик”. Деб туриб, туйқусдан даҳшатга тушдим: доим боши оғриб юриши, бобокалонининг бошидан қилич еб ўлгани тўғрисидаги гапларини элаб, юрагим тубга тортиб кетди, худди калламда тубсиз бир кудуқнинг оғзи очилиб, шу кудуққа ўзим йиқилиб бораётгандай, ваҳима босди: “...оғриқ”, “уйғонмаган, аждоқларининг қонида юриб-юриб, Шоди аканинг бошида турган оғриқ... кўнглим сезиб турибди, мени ҳам шу оғриқ олиб кетади...” Авлодлар қони... шу оғриқ билан бадар кетиб, Шоди аканинг авлоди томирида оқаяжак қон тозаландимикан... оғриқ энди касаллик бўлиб қайталамайдими?..

Шоди аканинг умри мен тасаввур қилолмайдиган, содда ақлим етмайдиган қандайдир бир мангу ҳаракатга – одам авлодининг давом қилишидай улуғ бир дарёга – асрлардан буён оқиб келаётган насл дарёсининг оқимини тозалаш учун қурбонликка келтирилган эди, назаримда, Шоди ака бу дарёда узоқ оққандай, ҳали-хануз оқиб бораётгандай туюлди, оқимда бўйнини чўзиб, бир вақтлар уқтирмоқчи бўлган абадий тилсимотни тушунмасдан, писандга илмай, ташлаб келганим учун таънали боқиб

тургандай, хали ҳам бўлса, ўша сир синоатни тинглаб кўриш учун димик хужраларга қайтишимни илҳақ кутаётгандай кўриниб кетди. Мен бу оқимга тушиб кўришим керак эди, лекин ҳозир ҳам тушишга кўрқяпман, қайтиб чиқолмаслигимдан, қайтиб чиқсам ҳам бутун турмушим, ҳаётим, оилам бузилиб кетишидан кўрқаяпман, аввал тушиб кўришим, аввал-бошдан бошқача яшашим керак эди, энди кеч, англамай ўтиб кетдим, билмай ўтиб кетибман, энди билолмайман, билганим тақдирда ҳам бу тириклигим ўша тилсимотнинг олдида сариқ чақага ҳам арзимаёқ қолади, йўқолиб кетаман.

Афт-ангорим ўзгариб кетди шекилли. Ҳақберди юпанч берди:

“Қайнағалари Ленинградга обориб операция қилдиришмоқчи экан, яхши кўришарди, ҳарҳолда, бола-чақасига армон бўлиб қолмасин, дейишганда, ўзи кўнмабди, қолган беш-тўрт кунимни болаларим олдида ўтказай, дийдорларига тўяй, дебди. Кунни қисқа экан бечоранинг, шу қисқа умрида ҳам мундай кун кўриб яшамади-я. Пешона экан-да. Томир қолдирди-ку, - иккита ўғилчаси бор, тоғалари одам қилади”, деди, қизини қўшмади. Шоди ака шу кизалоққа бўлакча меҳр қўйган эди, ўзи-ку – тирик етим, норасида нарса, яна етим бўладими, деб Туйғунайдан ажралмаган эди.

Индамадим, гапиролмадим: шунча йил Шоди ака билан ошначилик қилиб, ҳатто унинг касали маълум бўлиб, эрта – индин узилай деб турганда кўришга ҳам бориб, ҳеч нарса билмаган – эшитмагандай, тонг оқаргунча ундан-бундан бамайлихотир гапхона қурган, уни мутлақо тушунмаган, ёлғиз расми, қуруқ сурати, сирти-пўчоғи билан гаплашиб юрган Ҳақбердига буларни қандай ҳам айтайин?

Сўраб қолиш керак эди!

Ўзи билармиди?

Бари бир Шоди акани ўйласам, ичимда қанақадир ёпишқоқ бир ачиниш пайдо бўлади, харчанд уринмай, шўрликни ўзимга яқин ололмайман, раҳмим келади, кўнглида кири йўқ, беэён, тўзимли, яхши одам эди, дейман-у, яхши кўраман, деб баралла айтолмайман, нимадир ҳалал беради...

Анча йиллар олдин, Исрофил билан қурилиш ташкилотининг ётоқхонасида бирга яшаган кезларимда, унга Шоди ака тўғрисида гапирган эдим. У пайтлари Шоди ака тирик, мактабда илмий бўлим мудирини бўлиб ишлар эди. Исрофил гапимни нари-бери юриб, ичига бир оғриқ камалиб қолгандай, безовта эшитди.

“Сен бу одамни мутлақо тушунмабсан,-деди у Шоди акани илгаридан биладигандай. – Ҳаёлингда ўзинг бўяб, чиройли қилиб олган бошқа одамни-образни гапиряпсан. Аслида, Шоди аканг ҳеч қанақа фидойи ҳам эмас, таҳқирланмаган ҳам. Таҳқир нималигини билмагандан кейин, қандай таҳқирланади. Эзилган у эмас, хотини! Тасаввур қил: ҳар кунни, балки ҳар соатда ўзининг айбини ёпган олижаноб эрни кўриб туриш қандай азоб! Шоди аканг эса одамларнинг раҳмини келтиришдан ҳам озиқ олади, қаранглар,

кўринглар, жўралар, мен канақа ғариб одамман, деб бемалол яшайверади. Жуда ғалати худбинлик...”

Ўшанда Исрофил кўзимга йўлида учраган ҳамма нарсани босиб-суриб ўтиб кетаётган бир темир вужудга ўхшаб кўринди—Шоди аканинг гўяндалигини, чўпчакларини айтмадим, қизгандим.

Бир марта, Офият Комронга юкли бўлган пайтлар, унга ўзимнинг талабалик йилларимдан қизик-қизик хангомалар айтиб, кулишиб ўтириб, курсимизда Шоди ака деган шунақа-шунақа акамиз ўқиганини ҳам сўзлаб бердим, сўзлаётиб ўзим ҳам таъсирландим, аммо гапим охирига етмай, Офиятнинг ранги бўзланди, Шоди аканинг қандай уйланганию канақа болажон эканлигини таърифлаётган чоғимда сўзимни шарт кесди: “Э-э, бўлди-е!—деди, кўркув билан нафрат қоришган, аллақандай хавотирли тусда.— Одамни бўғиб юбордингиз. Бошқа гап куриб кетдими?! Кампирларга ўхшаб, эски-туски сандиғингизни титкилайвериб...”

Намозшом эди, деразалар дув қорайиб, уйимиз сим-сиёх; зулматга чўмгандай бўлди, оғзимдаги — оғзимда, бўғзимдаги — бўғзимда, анграйиб қолдим; йўк, Офиятнинг ўзини танимаган-билмаган, отини ҳам энди эшитган, бундан кейин кўриш-кўрмаслиги ҳам гумон бегона одамни ёмон кўрганидан эмас, ўзгача, бир янги туйғудан—Офият аниқ бир нарсани ўйлаб, мени, ўзини, кутаётган дунёсини, эндигина илашиб, аланга олаётган оила ўчоғимизни шу тобда кимқайси тупканинг тагида юрган Шоди акадан, тўғрирори, унинг бебахтлигидан жон-жахди билан кўриётган, шу тинчгина яшашимиз, шу чункиллашиб ўтиришимизни деб, хар канақа Шоди-поди деганларни топтаб ташлашга, бунақаларни хотирамдан ҳам ўчириб чиқишга тайёр эди.

Шундай туюлдики, ҳатто Офият билан Шоди ака ўртасида иккаласига тааллуқли, менга айтилмайдиган бир синоат бордай, Офият шу сирнинг очилиб, турмушимизга раҳна солишидан кўрқаётганга ўхшади; лоп этиб Шоди аканинг мудом оқ шим кийиб юриши ёдимга тушди, Офиятнинг Калькуттада жала куйиб, кўчалар ифлосга тўлиб оққани, уни ёнидаги бир киши ок шимини тиззасигача шимариб ўтказиб қўйгани тўғрисида йиғлаб айтганини эсладим, соғ каллага сиғмаса ҳам, Шоди ака билан Калькуттанинг ўша ёмғирли куни, Офиятнинг йиғиси орасида боғланиш сездим: балки... табиат Шоди акага ўхшаган яна биттани яратиб, Офиятга учраштиргандир, у ҳам Шоди ака сингари бебахт чиқиб,

Офиятни умуман инсоннинг бебахтлигидан зада қилиб, қисмати шўр одамлар билан фақат учрашиб гаплашишдангина эмас, отини эшитишдан ҳам бездириб қўйгандир, балки Офият ахтарганини — ўз қадри-ғурурини биладиган, ҳаётдан ҳақини юлиб оладиган човут чангалли одамни мендан топиб, энди бахтли яшайман деб турганда, бир бебахтнинг шўриш савдоларини илиқ меҳр билан сўзлашимдан менинг феълимда ҳам шундай мўртлик, бепандлик сезиб, эр-хотинлик тақдиримиздан, яна йиғлаб, кўзёшлари ҳайф кетишидан хавотирга тушаётгандир — бу шубҳа-гумонлар

шу қадар тубсиз, шунчалар мубҳам эдики, нафақат хотинимга айтиб, сўраб кўришга, балки шу берадиган саволларимни бир маънига тизишга ҳам ожиз эдим; деразадан намозшомнинг қора рўёларига қараганча, ҳаммасини ичимга ютиб, индамай ўтиравердим...

“Шубҳа-гумон қирқоёққа ўхшайди, минг тикил, қайси оёғини босганини кўролмайсан—ҳаммаси бирдан қимирлайди”— ким айтган эди шу гапни?

Эслолмайман, кимдир аниқ биров ўзимга айтган эди, эслолмаяпман.

Қирқоёқ доим бошимда жимирлаб юргандай, қулоғимга кириб кетишидан кўрқаман, чўчийман.

Хаёлимнинг қай бир тўлқинларида қалқиб юрган Тангир бир куни лоп этиб пайдо бўлади.

Шу уйимизга янги кўчиб, ҳали тузукроқ ҳам жойлашиб улгурмаганмиз, олдинги бир хоналик уйимизда нарса қўйишга жой йўқ эди, энди тўртта хонани қандай тўлдиришга бош қотиб, озгина кўр-қутга нималар олишни чўтлаб, дераза олдида чекиб ўтирган эдим, пастда бир мошранг “Уазик” ғийк этиб тўхтади, ҳали унинг ичидагиларни кўрмасданок, мени йўқлаб келишди-ёв, деган хаёлга бордим, гўё бугун кунбўйи, фақат бугун эмас, кўп кунлар, ойлардан буён дераза олдида шуларнинг йўлига термилиб ўтиргандай бўлдим, беҳуда ўйламаган эканман, аввал шопир йигит тушди, биринчи қаватга кириб чиқди-да, кабинанинг очик эшигидан менга фақат тирсаги билан тиззалари кўринаётган одамга, шу уй, дегандай бош ирғади, униси—барваста, юзлари товоқдай тўла, бўлали бир одам ҳам тушди, тап-туп ер тепиниб, оёғини машина зинасига қўйиб, почаларини қоқди, кейин ўгирилиб қаддини ростлади-да, тепага, тўғри менга қаради, нимасидир жуда яқин, жуда-жуда таниш – э,э, “Ирғай”ку – Тангир! Қани, мени ҳам танирмикан, деб индамай туравердим. Танимади, салом ўрнига дўғайиб: “Ў-ў, жўра, домла Ашраповнинг уйлари қайси? Отлари Маҳди”, деб сиёсат қилди. Э, э, падари қусур, отимни шунча ҳурматлаганингдан кейин, ўзимга бунча дўклама-да, дедим ичимда, ўша “отлари Маҳди” – ўзим-ку! Тангир индамаганимга бир сония ажабланиб турди-да, бирданига ёш боладай қийқириб юборди: “Хў-хўй! Ўзингми, сарт!..”

Институтни битирганимдан буён Тангирни тез-тез эслаб, бир шатаймас жўрам бўларди, деб юрардим, аммо ўзини кўрсам, бунчалар қувонаман, деб тасаввур ҳам қилмаган эдим, қучоқлашаётгандан кўзимдан илиқ бир нарса тошганини билмай қолибман, Тангир ҳам таъсирланиб, худди неча йилга дом-дараксиз йўқолиб, бирдан топилган акамдай, мана, келдим, келдим-ку, дегандан нукул елкага қоқади, кўзлари йилтиллайди, қиз боладай илжаяди...

Тангир “Ҳа, жўра-е, шу ерда яшайман, де”, деб хоналарга бир-бир бош суқиб ажабланди: “Пулни сандиққа босасанми дейман, ё ҳечам олмайсанми? Ўзимга айтсанг-ку, хар йили тўрт-бешини юбориб турардим...” Ботирнинг ҳали қирқи ҳам чиқмаган эди, Тангир иримчи Офийатнинг мен билан

маъноли-маъноли кўз уриштиришига парво қилмай, чақалоқни олиб чиқартирди-да, юзини очиб кўрди, гўё киши билмас, йўргагига битта юз сўмликни қистирди. “Бўйинса, кўрқманг... Отингиз нима? Опят, Опятой. Хотинни ҳам оти ўзингга мосидан топган экансан, Махди, тўғри айтиш учун биз қишлоқилар яна тўрт йил ўқишимиз керак. Кўрқманг, Опятой, кўзим йўқ, олтитаси бор, хотин ҳозир еттинчисини қорнига қамаб, ана чиқарай-мана чиқарай деб турибди. Қизталоқнинг зоти куёнми, тўнимнинг этаги тегиб кетсаям, бўйида ушлаб қолади...” деб Офиятни дув қизартирди.

Шопир йигит оти Исамат экан, бу орада халта-халта бозорлиқларни ташиб кирди.

Тангир кўп ўтирмади, бир-иккита “жуда нозик одамларга ҳақ беришини”, менинг у ерга “тўғри келмаслигимни” айтиб, кўзгалди. Кетаётиб сирли илжайди-да: “Эртага уйда бўлгин. Битта-яримта одамларим билан келишим мумкин, тагин уялиб юрмай”, деб тайинлади, тушунтириб айтмади.

Эртаси куни, Тангир кўплашиб келар экан, деб кечаги ўзи келтирган бозорлигидан мўл-кўл солиб, шўрва остириб ўтирган эдим, эшик гурсиллади, назаримда, тепишаётгандай бўлди, бу қанақа кўпол ташриф экан, деб бориб очсам, икки гирдиғум йигит катта телевизор қутисини икки томондан ачомлаб: “Домла Ашрапуфнинг уйларими?”, деб туришибди, гўё мен ўша “Ашрапуф”нинг эшигида юрадиган дастёридай. “Кўл толиб кетди, ака, - деди бирови. – Йўлдан қочинг. Ҳали шунча нарсани чиқариш керак”. Уларнинг ортидан сувқоғозга ўралган катта гиламни елкалаган Исамат кўринди. “Домла, шуларни сизникига жойлаштирар эканмиз. Тангир Қурбоновичнинг ўзлари кечқурун келиб тушунтирар эканлар”, деб шум жилмайди. “Ашрапуф” ўзим эканлигини сезган йигитлар бир кўримсиз менга, бир кўримсиз уйимга ажабланиб аланглашди...

Икки соат ўтар-ўтмас, катта хонамизни бир бойваччанинг ясоғли меҳмонхонасига айлантиришди, деворни узунасига қирмизи-қорамтир йилтиллаётган “стенка” эгаллади, паркетга учу тўрт, қизғиш гулли қаҳваранг гилам тўшалди, “стенка”га рўбарў, ўтирган одамнинг кетини оғушлаб, тургани қўймайдиган диван-креслолар кўр тўқди, рангин телевизор дунё бойликларини жилвалантира бошлади – ҳаммаси тушунарли эди, Исаматнинг буни қаерга қўйсак, шундай жойлаштирадик, сизга қандай, деб менга синовчан қарашлари, алланечук ҳавасманд-ҳавасли ўйнаб кўзларидан Тангирнинг бу йигитни яхшигина пишиқлаб юборгани шундоқ кўриниб турар, аммо ишонгим келмас, шунча нарсани Тангир нима учун, нима мақсадда менга марҳамат қилганига ақлим етмай, бундай эмаслигига бошқача изоҳ тополмай, хунобим ошар, Исаматни қистовга олиб аниқлашга эса юрагим дов бермас эди.

Бунақа нарсаларни бошқаларникида кўриб, ўзиникида ҳам шунақа нарсалар бўлишини ҳали фақат орзугина қилган Офиятнинг питирлашига мумкин қадар ишонтириб: “Ҳа, Тангир ўзига олган экан, мошин топилмабди,

вақтинча туради. Хонани бекор банд қилмасин, фойдаланиб тураверишсин, депти” деган жавоб бердим...

Кечкурун Исаматнинг ўзи келди. “Тангир Курбоновичнинг зарил ишлари чиқиб қолди, ўзингиз юрармишсиз. Илтимос қилдилар”, деди.

Бордим. Тангир хонасида ёлғиз дастурхон тузатиб ўтирган экан, мени гуноҳкорона кулиб қарши олди, икки пиёлани тўлдириб коньяк қуйди.

“Айтиб ўтирма. Исаматдан сўрадим, зийрак бола, юзингдан ҳам билиниб турибди. Мана, бўйнимни эгиб турибман. Шунинг олдиндан сезиб ўзим олиб бормаган эдим. Ашқол-дашқолингни кўтар, деб қолсанг, шармандам чиқмасин деб. Энди, жўра, гап бундай, ҳеч қанақа илтимосим йўқ. Катта ўғлим энди тўққизинчида ўқияпти, сенинг филфагингга киритмайман, одам қилмоқчиман. Укаларни ўқитганман. Уйингга юборган нарсаларим шунчаки... Уй кўриш-га... ҳадя... Қандай тушунтирсам... шу, жўра, бир вақтлар институтда ўқиб юрганымда, агар куним туғиб, бахт қараб, ошиғим чикка турса, бойиб кетсам, бойлигимдан кўп эмас, қирқдан бирини Маҳдига бераман, деб кўнглимга туккан эдим. Менга сен у вақтлар пир қатори эдинг. Агар ўзгармаса, бузилмаса, деб шарт ҳам қўйган эдим. Кеча кўрдим — ҳалиям ўша-ўша, “сарт” Маҳдилигингча турибсан. Шу бошқача ҳеч гап йўқ. Қўлингга тутқазсам, олмас эдинг. Нарса қилдим...”

“Биламан бунақа гапларни: кўпчиликнинг ҳақини ифлос йўллар билан... Кўпчиликнинг ҳақи бўлса, шунинг кўпчилигига бериш йўлини топ-чи!”

“Қандай тарқатасан? Қайси ведомость билан? Чўпонлар билан мундай махинация қилган эдик, заготконторада мундай келишган эдик, мана, юз минг фойда топдим, шунинг теппа-тенг бўлиб олайлик, дейманми?..”

“Қирқдан бири ҳам эмас. Фараз қил, менда юз сўм бор, сен эса муҳтожсан, мен сенга бир сўм эмас қирқ тийинми, эллик тийинми бердим, шу билан давлатим камаярмиди? Тангалаб эмас, сўмлаб, катта-катта сўмлаб топаман-ку. Энди солиштир: ўқиб юрган пайтларимиз, Гулчеҳра билан кинога боришга пулим бўлмаса, уч сўм бер, десам, берармидинг— берардинг, ўзингга танга қолса, бас эди. Қайтарасан, демасдинг. Мен ҳам шундай қилардим, Бунақа уч сўмлардан қанчаси мендан сенга, сендан менга ўтган. Ҳозир энди юз сўмимдан атиги қирқ-эллик тийин чақасини берсам, ориятинг кўзғайди. Сенга керак-ку. Майли, биз бошқа-бошқа одам бўлиб чиқдик, сен — яхши, мен ёмон чиқдим, лекин ўша пайтлари қилган жўрачилигим қолди-ку!..”

“Мен бу пулларни ҳаром ҳисобламайман, топшир, дейишсин, топширмайман. Чунки ҳар куни, ҳар соат-да ўзимнинг йигит умримни, олти боламнинг тақдирини жоди тагига қўйиб топяпман. Сенга эса, Маҳди, қилган совғам ҳаппа-ҳалол, жўра — тоза кўнгил билан беряпман, ўзинг ҳам тоза одамсан...”

“Э-э, ошна, ғалати одамсан, хирмоннинг устида ағанаб ётибман, сени кўриб, кўнглим ийиб кетди-да, бир чангалини хотамтойлик қилдим. Нима бўпти шунга?”

Ўйлаб ўйимнинг тубига етолмайман: “стенка” — уч минг, гилам — бир мингу юз, телевизор — етти юзу эллик олти, жами — “юз сўмдан қирқ-эллик тийин...” Тангирга термиламан, шунча пули бор одамга ўхшамайди, эзиламан, нахотки дийдори билан кўзимни ёшлатган жон жўрам “қирқ-эллик тийини” билан мени топтаётганини, саховати билан хўрлаётганини билмаётган бўлса, ё давлати ошгани сайин одамнинг фаҳм-фаросати тумтоқлашиб бораверадими?

Эҳсони билан мени ўлдираётганини бу миллиончи бойнинг ўзига қандай тушунтирсам?

Тангирбой, шунча йил ўзимни тоза сақлаб келдим, энди сен, ҳе йўк, бе йўк, ногаҳонда имонимни топтаб кетаверасанми?

Тангирбой, шунча йилдан бери менинг ҳам бўйнимга ўн минглаб пуллар жалаб хотиндек осилди, тегмадим, бўйнимни бўшатомай, ёнимдагилар бемалол олиб, мени ҳам олсанг-чи, косангни оқартирсангчи, деб қисташганда ҳам бўғилишга чидаш бериб келавердим, энди сен битта хотамтойлик билан бардошимни янчиб кетаверасанми?

Тангирбой, шунча йилдан буён хотиним, болаларимнинг кўз ўнгида ҳар қалай иззат-ҳурматим бор эди, энди сен бу ҳимматинг билан уларга мендан кенгроқ, истаганини бир даста пул билан бемалол мухайё қиладиган дасти узун одамлар ҳам бўлишини кўрсатиб, мени бир тийин қилиб, яна бир камбағалга қайишдим, деб шод кетаверасанми?

Инсонга энг оғири — бировнинг бойлиги олдида бўйнини қисиб яшаш эканлигини нахотки шунча пул топган мияли бошинг билан ўйламасанг, Тангирбой?..

Бошим чатнаб кетадигандай, ўйхонамга гуррос-гуррос бостириб кираётган бу гапларнинг Тангирга заифона ожизлик бўлиб туюлишини, қорни тўқ сахий қорни оч йўқсулнинг текин неъматдан бош тортишини ҳеч қачон тушунмаслигини билиб, очиқ айтолмайман, ерга урилаётган одамлигимни фақат: “Керак эмас эди. Тангир, бекор овора бўлибсан”, деб ғўлдираш билан ҳимоя қиламан, баттар хўрланаман. Тангир тушунмайди, баттар мамнун бўлади. “Қўйсангчи, шунақа гапларни. Ҳай турибди-да уйингда, ўзинг ҳам бир кун олардинг-да. Одамнинг қадри нарса билан ўлчанмайди-ку. Арзимаган тахта-тухта деб икки жўра аразлашмайлик”, деб жилмаяди...

Одамнинг хотираси карвонсаройга ўхшайди: кўп одам яшайди, ким унга бир кўниб, шу билан ҳамишалик муқим макон қурган, кимлар эса бир тўхтаб ўтганича, қайтиб қорасини кўрсатмаган — одамнинг ўзига боғлиқ эмас.

Сувон, Ҳасанбой сингари гала-гала курсдошларимни ғира-шира эслайман, тумонатнинг ичида, ҳаммаси бир-бирига ўхшаб, унисининг қиёфаси бунисига аймашиб, аралаш-қуралаш, вағир-вуғур қилиб қаёқларгадир оқиб ўтиб кетишгандай туюлади, жуда кўплари ёдимга тушмайди, оломоннинг ичида шакл-шамойилсиз бир қоралар туртиниб-суртиниб боришаётгандай кўринади...

Ўн йилдан буён талабаларга дарс бераман, кўз ўнгимда тўда-тўда алмашиб туришади, ўн йилдан бери гала-ғовур қилиб оқаётган дарёнинг ўртасида қоқилган қозикдай туриб, очилиб-юмилаётган оғзимга бир нафасга тўхтаб қараб, яна гуррос-гуррос, икки ёнимдан айланиб ўтиб, йўлида бораётган ёшлар оқимига термилиб қолавераман...

Шоди акани кўп ўйлайман, гапларини эслайман, аммо ўзи қандай кўриниши эсимдан чиқиб кетган, ёдимга тушгани — ғўра еяётгандай бўжмайган юзи, ушоқ гавдаси, доим текис дазмолланган, текислиги учун эгасини нимагадир ҳақир кўрсатадиган оқ шими холос, шулар ҳам Исрофилнинг бошлабоқ ёқтирмай ташлаб юборган қоралама — эскизларига ўхшайди; Ҳасанбой ҳозир ҳам кўз ўнгимда фақат илжайиб юргандай, фақат илжайиши, юзи эсимда йўқ, Сувон ҳали ҳам бурнини карракдай кериб, анграйиб тургандай, Тангирдан хотирамда фақат дароз бўйи, завқдан қисилган кўзларию мўғултахлит бети қолган.

Хотирам карвонсаройдан кўра, бир вақтлар яқинларим бошпана топиб, вақтинча яшаган, кейин ҳаммаси юрт-юртига кўчиб, кўчаётганда ирим қилиб ул-бул кераксиз нарсаларини ташлаб кетишган ғариб мусофирхонага ўхшаб кетади, баъзан уни яна ўша одамлар билан обод, гавжум қилишга уринаман, лекин илгари кўрганларим энди кўз олдимда бошқача ростланади...

Тангир билан ўқиш тугагандан сўнг қайси йўлни танлаш тўғрисида кўп тортишар эдик. Мен-ку, энди билсам, ақл-хушимни танигандан буён, худди сопқондан отилган тошдай, шу туриш-турмушимга отилиб келаётган эканман. Тангирни ҳам тил кафедрасига олиб қолишмоқчи эди, у эса шаҳарда яшашни салкам одамзотнинг бахтсизлиги хисобларди. “Сенинг йўлинг бошқа, ичингда ҳамма нарсага чидайдиган, қийинчилик деганни писанд қилмайдиган бир нарса бор, қишлоғингга борсанг ҳам, сиғмасанг керак. Мен эса ойликдан ойликкача мустар яшай олмайман, ошқозон касал бўлиб қоламан. Отамнинг ёнига қайтаман. Икки ставка дарс олиб... Аввал отамнинг ўқишга киришимга берган уч мингини ишлашим шарт. Акам яқинда уйланди. Отамнинг бошида борганимдан кейин мени уйлаш ҳам турибди. Яна бир укам келаси йили ўнинчини битиради, ўқишга кираман, дейди. Унга ҳам... Битта отам шуларнинг ҳаммасига қайдан еткази!..”

Тангирнинг қамалганини эшитгунга қадар, у биллап баҳслашиб юрдим.

“Бир куни деразадан қараб ўтирган эдим, пастда бир мошранг “Узик” тўхтаб...

аввал шопири тушиб...

бўлали, юзлари ойтовоқдай тўла Тангир...

тўғри менга қараб...

“Домла Ашраповнинг уйлари...”

“Хў-хўй, сарт Маҳди...”

хоналарга бир-бир бош суқиб...

“Сира олмайсанми?..”

битта юз сўмлик...

“тўнимнинг шамолига ҳам...”

эшикни гурсиллатиб тепишади...

тўрт-беш минглик ашёлар...

кечкурун, бойлигига, менга қилган яхшилигига маст Тангир...

бойлигу одамгарчилик, пул, тўғрилиқ, олишу олмаслик тўғрисида ечими йўқ баҳслар...”

Яна:

“...бир куни деразадан қараб ўтирсам...”

Яна...

Яна...

Худди ҳаммаси рост, бўлаётгандай...

Баҳсимизнинг якунида ҳамиша мен Йўлчига ўхшаб ўлсам ҳам, маънавий галаба қозонаман — Тангир ҳижолатга тушади, гуноҳкорона-мамнун — яхшиликка жазо йўқлигини билиб илжаяди...

Мен пулининг сассиғига чидолмаётган Тангир билан эмас, унинг ичидаги ўша, “хўб тоза одамсан-да”, деб менга ихлос қўйган, нима десам, ишонган, оққўнгил — танти Тангир билан баҳслашаётган бўламан, негадир энг охирида унинг ҳадясини энди нима қилишга ақлим етмай қолаверади, гоҳ магазинга топшириб, пулини эгасига қайтараман, гоҳ қарз, ҳозир Тангир арзимаган пулга муҳтож эмас, кейин узаман, деб кўнглимни тинчитаман...

Мен тоза қолдимми?

Кейин билсам, совхоз директорларининг тагида битта мошин бўлмас, мошранг “Уазик”ларини далага, оппоқ “Волга”ларини шаҳарларга минишар экан...

Кейин билсам, янги замоннинг бойлари айш-ишратга чамадон-чамадон пулларни сочишар экан-у, ҳатто дўсту ёронларига ҳам бир сўмни беҳисоб беришмас экан...

Кейин билсам, Тангир директорлигининг бошларида совхозни кўтариб, ободончиликка зўр берган, аммо машъал бўлишга кўнмай, бошқа колхоз-совхозлар шитоб билан илгарилаётган йўлдан юрмай, ўзини четга олган, фақат етиштирганини топшириб, кейинги икки йил ҳатто планни ҳам бажаролмай, раҳбарларга ёмон кўриниб қолган, тўғри амалидан туширилишга одамлар ўртасидаги обрўси монелик қилиб, устидан материал тўпланаётган экан...

Кейин билсам, зора кўпчиликка едирсам, одамларнинг ҳақиқага хиёнат қилмасам, эгам менга ҳам зуриёд берар деб, рўзғорига ҳаром аралаштирмай, топган буд-шудини ўн олти йил ичида уч марта алмаштирган хотинларини шаҳарма шаҳар, табибма-табиб олиб юриб қаратишга кеткизар экан...

Кейин билсам, Тангир ўз ёғига ўзи қоврилиб икки жаҳонга сиғмай юрган кезлари, қўйиб юборган биринчи хотини ниҳоят эрга тегиб, Ҳасан-Ҳусан тукқан, шу билан унинг нуқсини ойдинлаштирган, Тангир вилоят марказидаги мажлисда ҳам ўтиролмай, уйига қайтса, уни сахарга қадар кутган бу хотини мошранг “Уазик”нинг шопири билан Лайли-Мажнун бўлиб ётган экан; Тангир ёмон бақувват эди, “Мунинг баданида ёмон бир қора куч бор”, дер эди Шоди ака, шошганидан жойпўшга чалкашиб йиқилган шопирни икки мушт билан шакар томирига урган экан, ўлдириб қўйибди, хотини деразадан ташлаб қочибди...

Шофёрнинг исми Исамат эмас, онаси шошилиб тукқанми ё ўзи дунёга келишга ошиққанми, одамнинг тушига ҳам кирмайдиган от — Қистовбой бўлиб, бир томони Тангирга хеш - амакисининг қайниси экан...

Тангир биринчи хотини билан етти йил туриб, бефарзандлиги учун қўйиб юборгандан кейин, Чоржўйнинг қаеридадир дарс бериб юрган, ҳали ҳам турмушга чиқолмаган Гулчехрани ахтариб борибди, Гулчехра уни хуш кутиб олибди-ю, аммо синган косани ямаб бўлмайди, деб қайтарибди...

Бу гапларнинг асли қандай бўлганини Тангирларнинг қишлоғидан қирқ чақирим наридаги мактабда ишлаган Ҳақберди топиб келди.

Институт ҳовлисидаги қайрағочнинг тагида учрашиб қолган кунимиз, салом-алик, сўрашишдан кейинроқ Ҳақбердининг биринчи айтган гапи шу – Тангирнинг шўриш-савдосини ҳикоя қилиш бўлди, факультетга ишга ўтаётгани, министрликдаги бир ҳамюрти қўллаб юбораётгани ҳақидаги минг туманли шамаларни кейин билдирди...

Шунча йилдан буён иккинчи қаватдаги уйимнинг деразаси олдида, пастда – ўзини танитишга – мен хаёл қилгандай бузилиб кетмаганини айтишга келиб, қарашимни кутиб мунғайиб турган Тангирга орқамни ўгирганча, борлигимни икки одамга – гуноҳсиз ва гуноҳкор Мадҳига,

саховатли ва таъмагир Маҳдиларга бўлаклаб, уларни бир-бири билан уриштириб ўтирган эканман.

Мошранг “Уазик”нинг шопири Тангирнинг учинчи хотини билан зино қилишини сезиб юргандай эдим, йўқ эса, нега уни оти Исаматми, Қистовбойми, бари бир, доим Тангир билан бирга, шум илжайиб юрган ҳолда ўйлар эдим?

Гўё мен Тангирнинг олти боласи бор, хотини еттинчисига юкли деб ўйлаганим учун ҳам у бефарзанд юргандай?..

Мабодо, тақдир мени Тангирнинг ўрнига қўйганда, у қилмаган айни шу гуноҳларни ўзим қиладигандай эдим, йўқса, нега уни ҳар гал кўз олдимга келтирганда, менга қиладиган совғасини ҳам кўрар ва бу совғани қайтариш чорасини тополмай қолар эдим? Кўнглимнинг туб-тубида одамнинг қадри пул билан ўлчанмаслиги ҳақида ўқиган қоп-қоп маърузаларим – Тангирнинг кўзини очиш эвазига тўрт-беш минг сўмлик молни тама қилдим шекилли...

Нега, шунча йилдан буён ичимда тинмай бузуқбошлик қилаётган девга қарши курашавериб тинкам қуриётгандай...

Нега шунча йилдан буён деразам тагида мошранг “Уазик” тўхтамади?

Ҳақбердининг айтишича, аслида ҳам шундай бўлиши керак эди – Тангир ҳар йили уч-тўрт марта иш юзасидан пойтахтга келиб кетар экан.

Тангир ўзи тўғрисида менинг бу қадар ёмон хаёлларга боришимни билармиди?

У мен ҳақимда - оиладан тинчиган, турмушда бахт қараб, ошиғи чикка турган, монографиялари босилиб, доим иши ўнгидан келиб юрган, шунга қараганда, яқинда докторлигини ҳам ёқлайдиган, ҳозирча доцент Маҳди Ашрапов тўғрисида қандай ўйлар экан?.. “Э-э, биламан, буларга қандай эришаётганини...” демасмикан?

Яна: жазосини ўзи тортишга мардлиги етармикан?

Яна: одамлар ўртасида бош кўтаролмасликдай оғир жазосини хотинига қолдириб кетмадими?

“Билмадим, кимга қандай, лекин Маҳди менга ҳамиша ўртак, - деди Ҳақберди, туғилган кунимда қадаҳ сўзи айтиб. –Маҳди билан бирга ўқимаганимда, билмадим ҳозир қаерда юрардим. Ўқишда ҳам, турмушда ҳам Маҳдидан орқада қолмасликка тиришдим, энди етдим деганда, у яна илгарилаб кетаверади, аммо мана, уни қувлаб кам бўлмадим: қишлоқда юрсам ҳам ёқлаб олдим...”

Кўпчилик ўтирган эдик: Исрофил, кафедрадагилар – ҳаммаси кандидат, бу бошоғриқдан аллақачонлар қутулиб, энди бамайлихотир катта бошоғриққа тайёрланаётган одамлар тўпланиб қолибди, диссертация ёқлаганини бахтининг салкам якуни ҳисоблаётган Ҳақбердининг гапларига

хали ҳаётнинг аччиқ-чучугидан беҳабар боланинг шодлигига қарагандай, беписанд жилмайишди, Исрофил индамай столни чертиб ўтирди...

Менга эса Ҳақбердининг бу гаплари замирида ўксиниш билан алам ётгандай туюлди.

Аслида ҳам шундай эди.

Ноқулай аҳволга тушдим: наҳотки Ҳақберди бор умрини менга етиб олиш учун сарфлаб, мендан ҳам баландроқ одамлар борлигини, дунёнинг устиворлигини, кенглигини, бу кенгликда Маҳди Ашрапов деган одамнинг ҳаёти тор бир туйнук эканлигини билмай ўтиб кетаверса...

Агар, дейлик, чархнинг каж рафтори билан Ҳақберди менинг ўрнимга тушса – ўзи орзулагандай, менга етишиб олса, нималар қилган бўлур эди, - билмайман, шундай ўйласам, мен – ишбилармон истеъфо бериб, жойимга бир ишга ноудда-ношуд, лекин тинмай гап кавлаб юрадиган одамни тайинлашаётгандай қизғанчда қоламан...

Институтни битиргандан кейин, воқеалар равиши ўзгариб, ўзимнинг Ҳақбердининг ўрнига қишлоққа кетиб, ўша ёқда диссертация ёқлаб, кейин институтга келишимни ва менинг ҳозирги ўрнимда бўладиган Ҳақбердига ҳавас қилиб яшашни сира-сира истамас эдим...

Ҳақбердининг ҳавасида мен доим хатар кўраман...

Биринчи йили Ҳақберди ёмондан нари, яхшидан берироқ дарс бериб юрди, ҳар қалай, талабаларга ўрта мактаб ўқувчиларига дарс ўтаётгандай. “Хўш, Йўлчи қандай образ бўлган экан? Қани, бу шеърни ўқигандан кейин қандай кайфият олдик, ким айтади?” қабилдаги гапларни гапиришдан бир қадар қутулди, ўзи айтгандай, методикасини анча такомиллаштирди, лекин: “Хўш, шундай қилиб, инқилоб ғалаба қозонди, жамиятда янгит одамлар етишди, бу эса ўз навбатида адабиётда янги қаҳрамонларни барпо этди, демак: янги ҳаёт - янги одамлар – янги қаҳрамонлар, буларнинг ҳосиласи – янги адабиёт”, деб м аълум тушунчалардан мунчоқ тизишдан нарига ўтмади. Талабалар унга шунақа гаплари учун, бир томони яқинда келганини назарда тутиб, “янги қаҳрамон” деб лақаб тақишибди.

Бу йилига эса Ҳақберди чиндан ҳам, ғалатироқ бўлса-да, қаҳрамонга айланди.

Ҳақберди одамнинг гапини “ҳа, ҳим”, деб маъқуллагандай эшитади-ю, аммо кўзлари доим бир тусда чакнаб тураверади, яхши гапга кулганида ҳам, ёмон гапдан маъюс тортганида ҳам, кўзларидаги истеҳзо ўзгармайди — худди қошининг тагидаги иккита тешикдан бошқа бир одамнинг кўзлари пойлаётган-дай...

Чиндан ҳам, Ҳақбердининг сиртини ичидаги бошқа биров кийиб юргандай, унга худди икки кишига: бири—мени қадрлайдиган, менга ишониб-суянадиган, иккинчиси — ҳар сўзимга ғайирлик қилаётган, ишонмаётган, — бир танада яшаётган қўшалок одамларга гапиргандай,

орқа-олдимга қараб, йиғиштириниб сўзлайман, назаримда, — негадир бунга ишонаман ҳам,—ўша, тили аччиқ, тийрак талаба Ҳақберди турмушнинг оғирлигидан, феълининг ёмонлигидан такрор-такрор зарба еб, энди, мана, босилиб қуюлган, эҳтиёткор бўлиб қолган бугунги Ҳақбердининг ичига биқиниб олгандай туюлади.

Билмайман, нега шундай, Ҳақберди билан ёлғиз қолсам, ҳар гал унга ваъда қилган жуда зарур нарсамни, эсимдан чиққанидан эмас, беришга қизганганимдан, атай уйда қолдириб келиб, энди ўтирик баҳоналар билан ўзимни оқлаб ўтиргандай ўнғайсизланаман...

Одам ҳамиша кимдандир қарздор, кимларнингдир олдида бурчли, жуда кўп одамлардан яхши нарсалар олганман, жуда камини қайтарганман, Ҳақбердидан ҳам олган бўлсам керак, аммо қайтаришга унинг ўзи арзимайди, бари бир қайтарганимнинг қадрини билмайди, унга нима керак, деб ҳисоблайман—худди кўр кампирнинг тиллаларини ўзимники қилиб олгандай...

Агар, айтгани рост бўлиб, у менга эргашган, мендан кўп нарса олган бўлса ҳам, шуларнинг орасидаги энг асосий нарсани фақат ўзимда олиб қолганман...

Нима шу?..

Бир куни душанбада Карим ака Етмишбоев дағдаға қилиб келиб қолди: “Сингармонизмнинг республикадаги отаси мен бўлсам, мен диссертация ёклаганда санлар онангнинг қорнида эдинг!”, деб Толибовага бақириб кетди, айби нимадалигини унча тушунмаган Юлдузхон кўзёшини қалқон қилиб олди.

Бунгача сал-пал гап ўрмалаб, талабаларнинг домлаларга қанақадир “мусбат-манфий”лар қўйиб, кимларнидир алмаштиришни таклиф қилишгани тўғрисида шовур келиб, асли ўзи нима даҳмаза эканини билмай, ажабсиниб юрган эдик.

Карим аканинг жияни ўзимизда ўқир эди, кечқурун йиғламсираб борибди: амак, энг кўп “манфий” олганингиз учун сизни ҳайдаб, ўрнингизни Толибовага олиб беришар эмиш — бачаларнинг оғзида шу гап, кетиб қолсангиз мен қандай битираман?..

“Сингармонизмнинг отаси” шусиз ҳам дарслари ошиб-тошиб ётган Юлдузхон унинг ҳам дарсини олса, қандай эплашини ўйлаб ҳам ўтирмай, кечаси билан тўлғаниб чиққанча, эрталабига шовқин солиб келаверибди.

Юлдузхон: “Наҳотки мен... Наҳотки сиздай кишига...” деб ўпкаси тўлиб гапиролмай турганда, бўрон кўпгандай Сухроб кирди-да, бир дунё миш-мишни тўкиб ташлади: кеча бозорга тушиб, битта шумгина талабамизни учратибди-да, гапга солибди; эмишки, министрликка факультетнинг чириб бораётгани тўғрисида кўп сигналлар тушиб, министрлик бу “бардак”ни тозалашга зимдан киришибди, Абдиқулов, яъни биз бечорагина деб юрган

шу Ҳақбердимиз аслида шахсан министрнинг махфий топшириғи билан орамизга ташланган, ичидан пишиб кетган устомон одам экан, шу вақтгача ҳар бир домлани миридан-сиригача ўрганиб, етарли материал тўплабди, анкета сўрови ташкил этиши ҳам шундай материал, тўғрироғи, материалларига объектив далил бўлиб, ҳозир министрликда компьютерларга солиниб, кўрсаткичлари ҳисобланаётган эмиш, натижалар жуда ёмон чиқибди, айти шу кунларда қайси домлани қолдириш, қайсисини кеткизиш тўғрисида масала кўриляётган, биринчи галда, эллик фоиздан кам “мусбат” олганлар, кейин аста-секин олтмиш учу уч фоиздан кам “мусбат” олганлар, ўрнига одам топилишига қараб, жилдириллар эмиш, унғача, турган гап, факультетни ўтирғизиб қўйган раҳбарлар, аввало деканамиз Махмудали ака қаттиқ ҳайфсан билан бўшатилиб, ўрнига ўқитувчилар орасида ҳам, талабалар ўртасида ҳам обруйи баланд ёш бир доцент қўйилади, бу ҳам Ҳаққердиннинг кимни кўрсатишига боғлиқ, ҳозирданок аниқ бир тахмин бор-у, фақат буни айтиш Суҳробга ноқулай...

Суҳроб ўзидан ҳам анча-мунча гапларни қўшиб-чатиб гапирди, ҳаммамиз кулдик, Карим ака, қарилик қурсин, одамнинг эси кирди-чиқди бўлиб қолар экан, деб Юлдузхондан кечирим сўради, сал-пал енгил тортдигу кўнглимиздан гидир кетмади: мана, шундай кўпчилик вағир-вуғур ўтириб, сув олармиш, том босармиш деган олди-қочдиларнинг авра-астарини ағдариш, чўкиртқак қиличини ўйнатиб кўрқитмоққа уринаётган увоққина ёғийни чертиб-черткилаб майна қилиш яхши, ҳатто жуда завқли эди, бироқ ҳар биримиз ўзимизча ўйлаганда, ўша ёғийга қарши ёлғиз турганда, бу миш-мишларнинг таги бордай, нимасидир асослидай, кўнглимизда ноаниқ бир таҳлика уйғонар эди.

Биринчи дарсим тўртинчи курсда эди, одатдагидай ўтди-ю, фақат талабалар кўзимга бошқачароқ кўринди, буни олдинги кунлари ҳам пайқагандай эдим, лекин, тўғриси, бирон-бир ўзгаришга, хусусан Ҳақбердиннинг даҳмазасига боғламаган эдим; улар ўзларини менга илгаригидан ҳам яқинроқ тутишаётгандай, гапларимни қувониброк тинглашаётгандай, ҳар ҳолда, уларнинг савол беришларида, кейин гўё чин “аълочи”дан имтиҳон олаётгандай, тез-тез бош ирғаб, жавобимни мамнун эшитишларида одатдагидан анча фарқланадиган ўктамлик, ўзларига ишонч, менга мадад ва ҳатто, домла, бўш келманг, биз бормиз, қараб турмаймиз, деб ҳомийлик қилиш ҳам бордай, менга шундай туюлган бўлса ҳам, Ҳақбердиннинг охирини ўйламай қилган иши ёмон тус олиб, талабалар билан домлалар ўртасида шу пайтгача чўкиб ётган кўп нарсаларни юзага қалқитиб чиқараётгани сезилиб турар эди.

Дарсдан чиқиб деканатга кирсам, яна одам, ғала-ғовур, Турғун кўлини кўтариб, нимадир демоққа уринади, Карим ака: “Махмудалининг олдида нима деган одам бўлди? Сизга ишониб кетяпман, Карим ака, деган эди-я!”, деб вағиллайди, Марҳамат опамиз бурчакда пиқ-пиқ йиғляпти, Юлдузхон унга сув тутяпти, Жамшид деворга елкасини бериб, хаёли қочиброк турибди, Суҳроб қовоғини уюб, ўзини ташвишманд тутишга уринади, лабларини

йиғиштиролмаганидан, эси оғиб қолгандай кўринади, қолганларнинг юзида ҳам, шамол йўғ-у, дарахтларнинг учи қимирлаши нимадан, деган ҳайронлик, фақат Суннатов босиқ, кўлини чунтагига тикиб, уёқдан-буёққа юради, ким кирса, эшикка қараб, ёпиб кўйинг, деган амирона ишора қилади.

Назаримда, ҳамкасблар ишонгилари келмаётган нарсаларга ишона бошлашган, бояги беписанд кулгидан асар йўқ, бир-бирларига синовчан қарашлари, унсиз саволларида одатдан ташқари, ноқулай бир ётсираш пайдо бўлган, ҳеч ким ўзини қандай тутишни билмас, агар бепарво кўринишга уринса, бор гапни билиб, айтмаётгандай, кулиб юрса, бу гаплардан қувонаётгандай, хафа юрса, юраксизлик қилаётгандай, бир мужмал ахвол вужудга келган эди.

Миш-мишлар соат сайин болалар эди:

Марҳамат опанинг курси Жамшидга олиб берилиши керак эмиш...

Талабалар, Етмишбоевга сидирғасига “манфий” кўйиб ташлашгани етмагандай, исм-шарифини ҳам ўчириб чиқишган эмиш...

Суннатовнинг “мусбат-манфий”лари тенг...

Юлдузхоннинг “манфий”и кам...

Келдиевага “мусбат-манфий” кўйиб ўтирмай, “Танноз” деб ёзишган...

Маҳмудали ака ҳозир Олмаотада — фольклоршунослар кенгашида эмас, балки Москвада, таниш ахтариб чопиб юрган эмиш...

Ашраповнинг “манфий”и умуман йўқ, эмишки, Ҳақберди анкета тарқатаётиб: “Маҳди Ашраповичдай домлаларнинг кадрига етишларинг керак, у киши ҳам сизлардай талабадан катта бўлган, хали яна ўсади”, деб шама қилибди...

Ҳаммасидан ҳам Ҳақбердининг ўзи йўқлиги сирли эди. Ўтган сешанбада бир қорасини кўрсатгандан буён йўқ. Балки, ростдан ҳам касал ётгандир, аммо буёқда шунча гапни кўзғаб, ўзи кўринмаётгани кўп шубҳа-гумонларга сабаб бўлди.

Марҳамат опа тўртинчи курсга мендан кейин кирган экан, лекциясининг ўртасида Эшназар Бобоқулов деган аълочи талабамиз кўл кўтариб ўрнидан турибди. Марҳамат опа ундан: “Ҳа, Эшназаржон, нимани тушунмадингиз?”, деб сўрабди. Ярамаснинг тушунган нарсаларига опамизнинг ақли етмайди.

“Навоий мероси билан бугунги кунда рўзғор тебратиш проблемасига қандай қарайсиз? Бундай қилиш улуғ шоир хотирасини топташ бўлмайдими?”, деб савол берибди. Бечора опамиз ўзини тушунмаганга солиб, Навоий ижодининг буюқлиги, классик шеърятда “рўзғор” сўзи оддий рўзғордан чуқурроқ ижтимоий маъноларни ташиши, улур шоиримиз хотин-қизларга оддий рўзғор бекаси деб қарамагани, балки бир пок хотиннинг оёқ изини юзта эркакдан баланд кўйганини гапирибди-ю, бари бир, Эшназарнинг

аччиқ илжайиб тинглаётганига чидай олмай, бир томони, эрининг ноуддалигидан беш болани едириб-ичириш, уйлантириш-чиқариш ўзининг зиммасида қолиб, йигирма бир йил олдин “Навоий ижодида ижобий хотин-қизлар образи” деган мавзуда амал-тақал кандидатлик ёқлаганидан бери илм билан шуғулланолмай, мана, бугун кенжа ўғли қатори болаларга майна бўлиб ўтирганига хўрлиги келиб йиғлаб юборибди.

Нима деб таскин беришга ҳам ҳайрон эдик. Ўзимиз-ку, унинг хатто қайси қизига қанча кўйлак тиктирганигача талабаларга гапириб беришидан кулиб юрар эдик. Бобоқуловни деканатга чорлаб, тартибга чақирамизми? Нима деб? Ақли пичоқдай кесадиган бола, “Агар гапим нотўғри бўлса, исботлаб берсинлар”, деса, нима деймиз? Шу йил уни хатто пахтага ҳам юборишолмади, ҳайдаймиз деб ҳам кўрқитишди, хатто стипендиядан ҳам маҳрум қилишолмади — пахта ихтиёрий, майли, бирон жойда мажбурий, деб ёзилган қоидани кўрсатинг—бораман, чора кўрсангиз, мен ҳам чора излайман, деб оёқ тираб тураверди! Маҳмудали ака, билмадим, нега унинг лақаби “Бойбўрибий” бўлиб кетган, Алпомишнинг отаси бу бийнинг олдида анча лақма бўлиб чиқади, “Ҳали алоҳида гаплашаман сен билан, жуда қашшанг бола экансан”, деди-ю, тагин терим кампаниясидай масъулиятли дамда бу гап каттариб, бир балоси чиқиб юрмасин деб, ўзи

ВККдан “Психически ненормальный” деган справка олдириб, сейфга ташлаб қўйди.

Эртасига Жамшидни учинчи курсдагилар қарсак билан кутиб олишибди — Марҳамат опа кечаги маш-машадан кейин дарсга келмай, ўрнига кирган эди...

Биринчи курсга кирган Келдиева аудиториядан ҳеч кимни тополмабди. Иккинчи курсдагилар бугун дружиначиликка боришдан бош тортишибди. Суннатов овозини баландлатган экан: “Бизга бақирингиз ҳаққингиз йўқ”, деб кўрслик қилишибди.

Етмишбоевнинг қон босими кўтарилиб, “Тез ёрдам” чақирдик, бақир-чақирдан сал қутулдик — жанжал тинчигунча даволанди.

Мен лекциямни “Қизим сенга айтаман...” қабалида ташвиқот билан ўтказдим, катталарни ҳурмат қилиш кераклиги, одоб ҳақидаги гапларим билан ўзимни ҳам, талабаларни ҳам зериктирдим, дарс охирида Эшназар: “Домла, кўрқоқлик асли одамнинг табиатида борми ё уни муҳит кўрқоқ қилиб қўядими?”, деган илмоқли савол берди. Ичимдан ичкиринди ўтса ҳам, “Э-э, ука, ботирлар ҳам кўрқа-кўрқа, охири кўрқавериш жонига теккандан кейин ботир бўлган”, деб кулгига бурдим, танаффусда унинг ўзини бурчакка олиб, домлаларга бунақа бетгачопарлик қилиши ноўринлигини ва факультетда юрган гапларда ҳеч қандай асос йўқлигини уқтирдим. “Бир асос чиқарсак-чи, домла, қўшилармидингиз, сиз улардан кўра бизга яқинроқсиз-ку?”, деди...

Уришиб бердим.

Бўлмайдиган нарсалар бўлаётгандай, миш-мишларда асос борми-йўқми, бунга қарамай, ҳаммаси ошкор тус олган, таълим-тарбия жараёни издан чиқиб, аудиторияларда кечаги мўмин-қобил талабаларимиз эмас, юзи таниш, ўзи нотаниш ғанимлар тўдалашиб, ҳар бир хатти-ҳаракатимиз, гапларимизни имтиҳон қилаётган, устига-устак, ўзимиз ҳам гуруҳ-гуруҳларга ажралиб, ёвлашиб бораётган эдик.

Бир ёқда “ёш бир доцент” тўғрисидаги “тахмин” аниқ менга келиб тақалаётган, беш-олти домлаларнинг менга муносабати ҳам “тағин кейин...” тарзида сезиларли ўзгариб бошлаган эди...

Аксига олиб, “Бойбўрибий”, Олмаотада, оқсоқол профессорларимиздан бири, бавосили кўзиб, касалхонада ётибди, бири монографиямни яқунлайман, деб уйга қамалиб олган, партком—малака оширишда, Турғун декан ўринбосари бўлгани билан, бировни йўлга солиш уёқда турсин, ўзининг ҳам қайси йўлдан юришини билолмай боши қотган, хуллас, факультетдаги аҳволни сўраб-тергаб турадиган биронта бошчи йўқ — шундай вазиятда Ҳақбердининг бу ишни охиригача ўйламай қилганига ишонмай қўйдим.

Оти олиб қочаётган чавандозга ўхшаб, ақлимиз шошиб қолди: “мумкин эмас”, “куракда турмайди”, “талабаларнинг ўзи тўқиган”, “тутуриғи йўқ” деган омонат тўсиқлардан босиб-хатлаб ўтиб кетяпмиз, на отимиз жиловга бўйин беради, на устидан сакраб тушишни эплаймиз...

Энг ёмони — миш-миш, олди-қочди, асаббозликни бир четга суриб, воқеаларнинг тубига синчиклаб назар солсак, чуқурлардан, кимга яхши, кимга хатарли, мубҳам, мудроқ ҳақиқат ўрмалаб чиқаётганини кўрар эдик.

Қўл қовуштириб тураверсак—бўлмайдиган, ўладиган касал эмасдир, ўзини олиб келайлик, юролмаса, суяб кирармиз, нима ғалва эканини ўз оғзи билан тушунтирсин, у еган сомсага биз пул тўлаб ўтираверамизми, тагига етайлик, дедим,

Ҳасаннинг машинасида Суннатов, Шамсиев Ҳақбердиникига кетишди.

Ҳақбердининг келиши кўп миш-мишларни пучакка чиқарди-ю, аммо муносабатларимизни чалкаштириб юборди...

Кейинги гаплар аянч, аччиқ, ғариб ҳақиқат, жинлар базмидай рўё ва бетайин эди...

Эртаси куниёқ Олмаотадан “Бойбўрибий” етиб келди: Суннатов телефон қилган экан.

Ҳақберди анкеталарни душанба куни тарқатиб, сешанбада эрталабоқ курсбошилар орқали йиғдириб, одамга айтишга ҳам уяладиган жойидан чиққан чипқони газак олиб, юрғизмай қўйгани учун чоршанба куни мукка тушиб ётиб қолган экан, кейин сезишимча, Суннатов у қаратган поликлиникага бориб, рост-ёлғонлигини текшириб ҳам келибди.

Аввалига Ҳақберди ҳеч кимга ҳеч қанақа анкетани кўрсатмайман, буни ўз илмий ишим — методикани социологик жиҳатдан ўрганиш учун қилганман, деб оёқ тираб туриб олди-да, жанжалга баттар мой қуйди.

Кафедрада тўпландик, деканатда ғалва бўлди, Ҳақберди анкеталарни ўзича ўйлаб топгани, ўзи тузиб, тарқатиш-йиғишда башқа ҳеч ким қатнашмаганини айтди — юқоридан топшириқ ё кўрсатма йўқлиги ойдинлашди-да, унинг қўлидаги анкеталарни нима қилиш тўғрисида баҳс кетди; бир қисмимиз Ҳақбердининг илмий изланишларига аралашиб нотўғрилиги, олимлик этикасига тўғри келмаслигини таъкидлаб, тадқиқотига ҳалал бермайлик, дедик, кўпчилик, бирови азбаройи қизиққанидан, бирови ўзидан кўрққанидан, анкета ҳаммамиз ҳақимизда бўлгандан кейин, ҳаммамизга тегишли, кўришимиз керак, деб туриб олишди.

Орамиздаги кунда баҳс, кунора ғурбат талабаларга бошқача таъсир қилди — бу тортишувларнинг нима билан тугаганини кутиб, тинчланиб қолишди, дарслар ҳам изга тушиб, силлиқроқ ўта бошлади.

Бошқа “бўшармиш”, “кетармиш” деган гаплар босилиб, фақат Ҳақбердининг ўзи, қўлидаги анкеталарга муҳрланган сирнинг ўзи қолди, мен, Сухроб, Юлдузхон, яна катта Боқиев билан Тиллабоев уни ёқлаб чиқдик, анкета талабаларнинг хулқига ёмон таъсир ўтказган бўлса, сабаби анкетанинг ўзида эмас, факультетдаги аҳволда, дедик: Суннатов, Шамсиев, Шербоевга ўхшаганлар анкета талабаларга қутқу бериб таълим-тарбия жараёнига зарар етказди, ўқитувчиларни обрўсизлантирди, бу учун Абдиқулов жавоб бериши шарт, деган гапга ёпишиб олишди; яна гуруҳ, гуруҳчаларга айрилдик, тепамизда — бунақа пайтлари қарши томонларнинг фикрларини тинглаб, гўё кўнглимизни топиб яраштирадиган, шу билан раҳнамога айланадиган ҳамишаги “Бойбўримиз” — аччиқ-тизиқ, айтишиб юравердик.

~урбатимиз ректоратга ҳам икки-уч марта чиқиб тушди.

Аммо Ҳақберди айтганидан қайтмади, “Бойбўрибий”, малака оширишдан бир ҳафтага жавоб олиб келган партком Орзимуродовнинг алдаб-сулдашлари, коллективни ҳурмат қилишга чақиринлари ҳам, мулойимгина таҳдид-пўписалари ҳам қор қилмади. “Юз ўн етти қоракўзнинг менга ишониб билдирган кўнгилик ҳақиқатини сизларга топшириб қўймайман. Бунақа талаб қўйишга ҳуқуқий ваколатларинг ҳам йўқ, аксинча, менга ёрдам беришларинг керак эди”, деб туриб олди.

Охири “Бойбўрибий”нинг ўзи шунақа ҳуқуқий-қонуний йўлини топди, тўғрироғи, биз тортишиб юрганда, эски туллак, ким билан учрашса, учрашиб, ўқитувчи қайси вақтда қандай анкета сўрови ўтказиши мумкинлиги тўғрисидаги тартиб-қоидаларни аниқлаб олиб, масалани кўндаланг қўйди: Ҳақбердининг иши ғайриқонуний экан! Ўқитувчининг анкета сўрови ўтказиши олдиндан факультетнинг ҳам, кафедранинг ўқув планида белгиланиши, шундан сўнг ўзининг индивидуал иш планига киритилиб, кафедрада тасдиқланган бўлиши, шунда, мавжуд қоида бўйича, ўқитувчи

бошқа ҳамкасблари ҳақида эмас, фақат ёлғиз ўзи тўғрисида саволлар тузиб, объектив фикр тўплашига рухсат бор экан. Ҳақбердининг бу ишни ўз билгича — на деканат, на кафедра билан “предварительно!” келишиб олмай, индивидуал иш планида кўрсатмай, “негласно!” қилганлиги таълим-тарбия жараёнида “грубейшее нарушение!” бўлиб, масала, албатта, партком йиғилишида кўрилиб, тегишли хулосасини олиши шарт экан; “Бойбўрибий” бунақа пайтлари керакли сўзларни энасининг маҳрига тушиб, кейин ўзига мерос қолгандай, шу гапим билан истаган одамнингни варанглатиб отиб ташлайман, деб ишлатар, аммо тегиб кетса, хун тўлаб юрмай, деб нишонни сал тепароқдан олар эди.

Ҳақбердининг анкеталарни олиб келишдан бошқа чораси қолмади, лекин ўз навбатида у ҳам шарт кўйди: йиғилишда менинг масалам кўриладиган бўлса, анкета натижаларини ҳам ошкора муҳокама қиласизлар, бу учун аввал комиссия тузасизлар, деди. Орзимуродов—бошлиқ, ўзбек тили кафедрасидан профессор Бегалиев (чақириб келинади), Суннатов, ўзбек адабиёти кафедрасидан мен билан Сухроб комиссия составига кирдик. Суннатовни киритгани учун “Бойбўрибий”нинг ўзи “Мен — “заинтересованный личность!” холис турай, иш объектив бўлсин”, деди..

Ҳақбердининг ўзи ёнидан пул тўлаб, ўзининг ҳам, бизнинг ҳам бошимизга орттирган машмашасининг мазмуни шундай эди — декан билан икки профессор — кафедра мудирларидан бошқа, қолган ўқитувчиларнинг исм-шарифлари илмий унвон-даражаларига қараб:

1. доц. ЕТМИШБОЕВ К. Е.
2. доц. ОРЗИМУРОДОВ Б. С.
3. доц. ТОЛИБОВА Ю. С...
15. ффк. БОҶИЕВ Қ. А...
18. к. ўқ. КЕЛДИЕВА Б. Т...
22. кч.ўқ. БАДАЛОВ Ж. Й...

тартибида бир устунга тиркалиб, қаршидаги “билим савияси”, “дарс савияси”, “муомала маданияти”, “талабчанлиги”, “характери” деган устунларга ҳар бир талаба ўз баҳосини “мусбат” ё “манфий” шаклида белгилаб, энг охирги —“таклифлар” деган устунга, агар ўқитувчини ўз фанини ўтишга нолойиқ, ҳисобласа, бунга муносиб ўқитувчининг шу рўйхатдаги тартиб рақамини ёзади, масалан, “II. доц. САЙДУЛЛАЕВА М. Ҳ.—Қ—Қ 22, яъни Марҳамат опамизнинг “муомала-маданияти”, билан “характери” яхши, аммо бошқа “савия”лари паст, унинг фани—“Ўзбек адабиёти тарихи” курсини “22. кч. ўқ. БАДАЛОВ Ж. Й.”— кичик ўқитувчи Бадалов Жамшид Йўлдошевич ўтгани маъқул, мабодо, талабанинг фикрича, бу фанни ўтадиган ўқитувчи факультетда бўлмаса, “нўл” кўйиб кўйилади

(масалан, “9. доц. ШАМСИЕВ Т. К. — — Қ Қ Қ 0, демак, доцент Шамсиев Таваккал Каримжоновичнинг “билим савияси”, “дарс савияси” ёмон, бошқа жиҳатлари яхши, у ўтадиган “Эски ўзбек тили” курсига четдан ўқитувчи чақириш керак.

Анкетани тўлдирган талабанинг исм-шарифи махфий қолади.

Анкеталар билан бир ўтиришдаёқ танишиб чиқдик, ўрганиб текширадиган ҳеч нарсаси йўқ, ҳаммаси кундай равшан, Ҳақберди ўз ишини тартиб-режа билан сидқидилдан бажарган, ҳар бир ўқитувчига қанчадан “мусбат”, қанчадан “манфий” тушганини чўтга қоқиб, фоизга чакқан, алмаштириш ҳақидаги таклифларни ҳам виждонан кўрсатиб қўйган эди. Анкеталарнинг ўзида, Ҳақбердининг ҳисоб-китоб қилган қоғозларида ҳам англашилмовчилик йўқ— бари тўғри, фақат... биз миш-миш, олди-қочди, бетутурик деб юрган гаплар бу қоғозларда аниқ-таниқ, ҳеч бир эътирозга изн бермайдиган “мусбат”, “манфий”лар, рақамлар билан бераҳм ҳақиқатга айлантириб қуйилган эди:

1. доц. Етмишбоев К. Е. Қ 8%;—92 %; қарши—113
2. доц. Орзимуродов Б. С. Қ 44 %;—56 %; қарши— 59
3. доц. Толибова Ю. С. Қ 93,6%;— 6,4%; қарши — 3
4. доц. Суннатов А. Ш. Қ 45,7%; —54,3%; қарши—60
5. доц. Шамсиев К. Б. Қ 73,2%;—26,8%; қарши—36
6. доц. Ашрапов М. А. Қ 98,1%;— 1,9%; қарши— 0
7. доц. Ражабов Х. Д. Қ 39 %;—61 %; қарши— 73
8. доц. Шербоев К. Ш. Қ 31,3%; —68,7%; қарши— 72
9. доц. Шакаров Т. Ш. Қ 17,5%;—82,5%; қарши—81
10. доц. Маманова М.М. Қ 49,3%;—50,7%;қарши—66
11. доц. Тиллабоев Б. Т. Қ 48,4%;—51,6%; қарши—59
12. доц. Сайдуллаева М. Х. Қ 22 %;—78 %; қарши — 91
13. ффк.Эгамов С. Э. Қ 92,9 %;— 7,1%; қарши— 10
14. ффк.Боқиев И. И. Қ 38,5%;—61,5%; қарши—68
15. ффк.Боқиев И. М. Қ 63,8%;—36,2%; қарши — 43
- 16.ффк. Байдуллаева Т.А. Қ 86,3%; —13,7%; қарши— 12
- 17.ффк. Абдиқулов Х.У. Қ 50,6%;—49,4%; қарши— 56
- 18.к.ўқ. Келдиева Б.Т. Қ 2,8%;—97,2%; қарши—114
- 19.к.ўқ.Бердиназаров Х. Ф. Қ 72 %;—28 %; қарши — 37
- 20.кч.ўқ.Бектошева Ш.М. Қ 32 %;—68 %,- қарши — 67
- 21.кч.ўқ.Ҳалимбоева Д.Н. Қ 88,8%;—21,2%; қарши—29

Ҳар эҳтимолга қарши бухгалтериядан битта электрокалькулятор олиб келиб, рўйхатнинг ҳар жой-ҳар жойидан бешта ўқитувчининг “мусбат-манфий”ларини қайта ҳисоблаб, фоизга чакдик—тўппа-тўғри чиқди, масалан, Етмишбоевга 8 фоиз “мусбат”, 92 фоиз “манфий” қўйилибди, 113 талаба унинг ўз фанини ўтишига қарши чиққан...

Суҳроб, ўзининг кўрсаткичлари бошқаларникига нисбатан ҳаттоки жуда яхши (92%;—7,1% қарши—10) бўлса ҳам, ранги оқариб, ғулдираб қолди. “Худди ҳали ўлмаган одамларнинг жанозасида ўтиргандай бўляпман”, деди, Суннатовнинг юзига бир шум ифода қалқди-ю, индамади, тамакига зўр берди, профессор Бегалиев жуда зериккандай чўзиб уф тортди, Орзимуродов ҳаммамизга бир-бир қараб чиқди-да, Суннатовга имо қилди, Суннатов чиқиб кетди. Бир-биримизни томоша қилиб ўтиравердик. Анча жимликдан кейин Орзимуродов йиғламсираб гап бошлади: “Буларни бировга кўрсатиб бўладими? Шарманда қилади-ку?” “Шарманда бўламизми, бўлмаймизми, лекин бор гап”, дедим мен. “Э-э, қойилман!—деди Суҳроб.—Ўзини ҳам кўшиб, тўғриси кўрсатиб қўйибди-я! Аҳвол шунақа эканда-да, а? Ҳаммаси жойида кўриниб юрган эди, буни қаранг!” “Коллективни ўйлайсизми, йўқми?—деди бурилиб Орзимуродов.— Ё фақат ўзингизнинг яхшига чиққанингизга қувониб юраверасизми?” “Шуям коллектив бўлди-ю”, деди Суҳроб. Бегалиев деразага қараб: “Яхшими, ёмонми —коллектив,—деди.— Битта Абдиқуловларингнинг ҳақиқатни очиши билан аҳвол тузалиб қолмайди. Буни тузатиш деканнинг ҳам, ректорнинг ҳам, ҳатто министрнинг ҳам қўлидан келмайди. Минг йилдан бери айтаман: факультетга ҳар кимни олавермайлик, деб. Мана, оқибати!” Орзимуродов унинг гапни қаёққа бураётганини тушунмай, сапчиб тушди: “Ўн йилдан бери бор-йўғи тўртта одам олдик-ку, домла! Мана, Ашрапов, Байдуллаева, Суҳробжон билан Абдиқуловнинг ўзи...”

Бегалиев унга қараб руҳсизгина: “Яшанг”, деб қўйди. Орзимуродовнинг алами келди: “Гап аҳволни тузатиш тўғрисида эмас, бу қоғозларни нима қилиш тўғрисида кетяпти, сиз бўлсангиз...” “Қоғозларними?— деди Бегалиев киноя билан.— Гугуртингиз борми?” Суҳроб чўнтагига шапатилаб кўриб, гугурт олди. “Менга эмас,—деди Бегалиев.—Йигирма йилдан бери чекмайман. Ана, Бердимуродга беринг, ёкиб ташлайди”. Суҳроб шоша-пиша гугуртни чўнтагига тикди. Орзимуродов яна эзилди: “Нима қил дейсиз, бўлмаса? Мана, санаб чиқинг: нечта одам? Ҳайдаймизми шуларни? Шунча одамни бўшатиб, ўрнига қайдан одам топамиз? Бошқа институтларда ҳам шундай. Жа шу Абдиқуловнинг қоғозлари билан кўзимиз очилгани йўқ, ўзимиз ҳам билар эдик...”

“Ким сизга ҳайданг, деяпти? Ҳайдаш билан иш битса экан”, деди Бегалиев. “Очиқ партия мажлиси ўтказайлик-да, муҳокама қилайлик,— дедим.—Кун тартибига кадрлар масаласини қўяйлик. Мана шу кўрсаткичлар

асосида доклад тайёрлайлик — комиссия номидан. Ҳақберди ҳам ўз фикрларини очиқ айтсин. Майли, талабалардан ҳам эшитиб кўрайлик...” Орзимуродов жириллаб берди: “Қачондан бери ўқитувчи ўқувчига имтиҳон берадиган бўлиб қолди?! Ҳамма гапларинг тўғри, айб бизда, деб айтадиган талабаларга? Кулгили аҳволда қоламиз-ку! Ҳа, энди қайсиси кўп йиқилган, жавоб беролмаган бўлса, учини олган-да бу қоғозларда.” “Ёппасига ҳаммаси аламзада эмасдир”, деди Сухроб. Мажлисда бу томонини ҳам аниқлаб оламиз”, дедим. “Ҳали ким билади, балки бу Ҳақберди жўрангиз... Жа бошқаларни анойи деб ўйламанг”, деди Орзимуродов. “Кўп мижи-мижи қилмайлик,— дедим.— Ҳаммаси шу йиғилишда ойдинлашади. Бу ерда ҳал қилолмаймиз”, “Кўриниб турибди-ку,— деди Орзимуродов.— Тўқсон саккизу бир! Кеча келган болага юз фоиз! Бадалов шунча тажрибали бўлиб қолдимиз?” “Оббо,— деди Суроб,— анкеталарни Абдиқуловнинг ўзи тўлдирмаган-ку!” “Минус”ларни “плюс” қилиб чиқиш қийин эканми?— деди Орзимуродов.— Ўшанақа сиёҳ билан битта чизиқча туширса бўлди-да,— мана, бунақа қилиб...” Сухроб унинг қўлидан ушлади: “Бузманг!” “Ана шу билиб юрганларингизни ҳам йиғилишда очиқ айтасиз,— дедим.— Биз ҳам анойи эмасмиз, Абдиқулов “плюс”ларни ўзи “минус” қилиб чиққан, дейсиз”. Орзимуродов менга хафа бўлгандай қаради: “Э-э, мен... энди шунақа майда гапларни йиғилишда кўтариб юрамизми? Бўлиши мумкин деяпман, шундай қилган, демадим-ку”. “Шубҳангиз бўлса,— деди Сухроб,— келинлар, анкеталарни экспертизага берамиз, танишларим бор, бир кунда текшириб беришади...” Бегалиев ёқимсиз кулди: “Агар бу қоғозлар ташқарига чиқса...”

Жудаям ташвишманд, ўта шижоатли тусда “Бойбўрибий” кирди — гўё бу ерда биз ёш болалар ишни расво қилиб қўйганмиз-у, бу кишимиз ҳам гуноҳимиздан ўтади, ҳам хатоимизни тўғрилаб беради...

Суннатов унга эргашган кўйи бидирлаб кетди: “Мен нима деяпман, Маҳмудали Асқарович? Буларга ҳам тушунтирдим. Мана, Сухробжон ҳам бу қоғозларни коллективга суиқасд, деб тўғри айтди...” Сухробнинг кўзлари олайиб кетди: “Қачон?” Суннатов шоша-пиша гапини тўғрилади: “Мен нотўғри тушунган бўлишим мумкин, Сухробжон, лекин сиз коллективнинг жанозасида ўтирибман, дедингиз, ҳаммамиз эшитдик. Ҳали жуда эрта бу гапни айтишга...” “Менми?” деди Сухроб баттар ловиллаб. “Ҳой, кўйинлар, яхшимас,— деб иноят қилди “Бойбўрибий”.— Тилнинг суяги йўқ, оғиздан чиқиб кетган бўлиши мумкин. Буквалний тушунманг, Аҳроржон. Хў-ўш...” “Сўкинманг,— деди Суннатов Сухробга. — педагог, олим одамсиз!” “Э-э, мен сўкинмаяпман, тавба, деяпман,— деди Сухроб анграйиб.— Одамни бунақа...” “Бойбўрибий” кордонлик билан уларни тўхтатди: “Хў-ўш, танишдинларми, нима қарорга келдинглар. Домла, қандай, бу қоғозларда гапирса, арзигулик бир нарса бормикан? Бу Абдиқулов укамиз ўзи ўтирган шохга болта урмабдими? Ёмон йиқилса, биздан кўради-да, кейин...” Бегалиевнинг ўрнига Орзимуродов жавоб берди: “Ҳайронмиз, бир томондан, бу қоғозларда... иккинчи томондан, мана, Маҳди Ашрапович ҳам...” Суннатов яна бидирлаб кетди: “Буларга ҳам тушунтирдим, ҳозир сизга

айтган гапларим, Махмудали Асқарович: анкеталар жуда саводсизлик билан тузилган: мана, ўзингиз кўринг, “билим савияси”, “дарс савияси” — иккови битта нарса эмасми? Яна қаранг”. “Муомала маданияти” ҳам бор, “характери” ҳам бор: “муомала маданияти” “характер”дан келиб чиқмайдими, ўзи эмасми? Нега бунақа бўлиб ташлаган — “минус”ларни кўпайтириш учун! “Таклифлар” эмиш! Кимни олиб, кимни қўйишни ёш болалар белгилайдими? Ундай бўлса, деканатни, ректоратни тарқатиб юборайлик — болаларнинг ўзи хоҳлаган ўқитувчисини чакириб дарс тинглайверишсин! Мен тушунмай қолдим, Махмудали Асқарович, бу совет педагоги, етук олимларни масхара қилишдан бошқа ҳеч нарса эмас!” “Бойбўрибий” Суннатов гапираётганда ҳаммамизни кузатиб турди — ўрганди. “Жуда ошириб юборманг, Ахроржон. Гапларингиз кўп томондан тўғри-ю” жуда сгустит қияпсиз. Шусиз ҳам бу борада ҳамма якдил, деб ўйлайман. Ҳозир ҳар хил шахсий муносабатларни йиғиштириб қўйиб, коллективни ўйлаш керак. Талабаларнинг олдида ўқитувчиларимизнинг илгаригидай авторитетини кўтариш—мана, главний вопрос. Бир бузғунчини деб... умуман, яхши эмас. Хў-ўш, домла, менингча, бу ишни чўзиб юрмасак, мен бир жиддий, умумий ишимизга ёрдам берадими, деб ўйлаган эдим, арзимас гап экан...” Бегалиев деразадан кўз ўзмади. Унинг ўрнига яна Суннатов бидирлади: “Ҳаммамиз ҳам шу фикрда тўхтаган эдик, Махмудали Асқарович;”. Сухроб, кўзлари қисилиб, энгагини чўзди: “Қайси фикрда?!” Суннатов унга ялинганнамо қаради: ишни бузманг-да, жўражон! “Бу масалани олдинроқ—шу Абдиқуловни ншга олаётганда ўйлаш керак эди,— деди Бегалиев деразадан кўзини олиб,—эсингизда бўлса, ўшанда носинашта одамни олишдан эҳтиёт бўлинг, деб айтган эдим, Махмудали, кулоқ солмадингиз”. “Айтгандингиз, айтгандингиз,—деди “Бойбўрибий” гуноҳқорона тусга кириб.—Лекин министрликдан кўнғироқ бўлди, мана, Махдижондан сўрадим, ўзи қандай одам, кейин бизни уялтириб қўймайдими, деб. Жуда яхши одам, дейишди”. “Энди яхшилигини кўрмайсизми! Мана, санаб чиқинг, нечта одамнинг юзига лой чаплаган!”—деди Суннатов. “Да-а,—деди қайғу билан “Бойбўрибий”.— Олтмишга қиряпмиз-у, ҳалигача одам танишни билмаймиз. Яхши йигит, деб унга ишонч билдириб юрсак, қилган ишини қаранг! Чистейшее провокация! Шуларни битта савол қилса ҳам бўлар экан. Нима кераги бор эди, а талабаларни ҳам чалғитиб. Жўрангизнинг мақсадини тушунмаяпман, Махдижон. Фикрларини очик ёзиб берса ё бирон мажлисда айтса ҳам бўлар эди-ку. Ахроржон, энди ука, сиз ҳам жуда бунақа... ошириб юборманг. Одамлар нотўғри тушуниши мумкин. Айтгандай, санаб олдингизми?” “Санадим,— деди Суннатов.— Бир юзу ўн еттита”. “Санамай кўярмиди!”, деди Сухроб. Бегалиев соатига қаради: “Нима қилдик энди? Комиссия хулосасини ким ёзади?” “Ҳали ҳеч қандай хулосага келмадик-ку,— дедим зўрға ўзимни босиб.— Нукул Ҳақбердини ёмонлаяпмиз. Анкеталарни, улардаги фактларни нима қиламиз? Кўз юмиб кетаверамизми? Сиз айтгандай, Махмудали ака, Ҳақберди нотўғри йўл тутгандир, лекин тўғриси очибди-ку. Ўртага қўйиб, кенгашиб олайлик”. “Бойбўрибий” қўлини кўксига қўйди: “Албатта, албатта, Махдижон, ана

шундай решительный гапларингиз учун ҳурмат қиламиз-да, сизни. Кенгашайлик, келишайлик. Мана, домла, сиз, Аҳроржон, Сухробжон, ўртоқ Орзимуродов — камчилик эмассизлар”. “Мен кўпчилик деганда, ҳаммани айтяпман,— дедим.— Анкеталарни ҳамма кўриб чиқсин, муносабатини билдирсин: тўғри бўлса—тўғрилигини, нотўғри бўлса—нотўғрилигини...” Орзимуродов қийналиб қаради: “Ҳеч тушунмаяпман сизни! Ё соддаликка соляпсизми ўзингизни? Биз киммиз — шу кўпчилик ваколат берган комиссия! Биз нима десак, шу ҳамманинг фикри-да”. “Лекин бу ерда кўпчиликнинг фикрини айтмаяпмиз-да,— дедим.— Ҳар ким ўзиникини ўтказиш пайида”. “Жуда мантиқни севасиз-да”, деди Орзимуродов бошқа гап тополмай. Суннатов чичонглади: “Нега ўзимизники бўлар экан? Мана, Маҳмудали Асқарович, чистейшее провокация, дедилар-ку! Бу провокация кимга қарши қилинган—кўпчиликками? Биз кимни ҳимоя қиляпмиз? Абдиқуловними ё шунча йилдан бери қўлни-қўлга бериб, аҳил ишлаб келаётган коллективними? Шундай экан, кўпчиликнинг фикри қайси томонда бўлади?” “Сиз томонда!”, деб кесатди Сухроб. “Сиз кўп ҳам гапни бураверманг,— деди Суннатов.— Мен кўпчилик томонида турганим билан фахрланаман. Провокаторнинг ёнини олиш билан эмас.” Орзимуродов унга енгил тин олиб қаради. “Шунақа сўзларни сал ўйлаб ишлатайлик,— дедим мумкин қадар вазминлик билан.— Мавқеимизга ҳам, ёшимизга ҳам ярашмайди”. “Ҳа, ёқмаяптими?— деди Суннатов тантана билан.— Провокацияни провокация, демай, яна қанақа аташ керак?” “Аввал исботлайсиз,— дедим.— Йиғилишда! Манави анкеталар мисолида. Ҳозир айбловчининг ўзини айбдор қиламан, деб уриняпсиз. Лекин айбнинг ўзини ҳам тушунтирасиз”. “Тушунтираман! Лекин, хайронман, яна қанақа исбот керак сизга? Нима, мени йиғилишда бу гапларни айтолмайди, деб ўйлайсизми?” “Бойбўрибий” илондай буралди: “Ўртоқлар, укалар, арзимаган нарсани деб... Маҳдижоннинг гапи ҳеч нотўғри эмас. Абдиқулов бу ишни душманчиликдан қилмаган бўлиши мумкин. Яқинда қишлоқдан келган, олий ўқув юртининг тартиб-қоидаларини билмайди. Районо-пайоно ўлчови билан юрган одам-да. Балки у бизга яхшилик қилишни кўзлагандир. Комиссия хулосасига, Маҳдижон тўғри айтдилар, бунақа “провокация-мровокация” деган гапларни киритиш шарт эмас. Асли ўзи шунақа-ю, энди, нима қилайлик, бурним сассик, деб кесиб ташлолмаймиз. Кеча ўзимиз Абдиқуловни кучоқ очиб қарши олсак-да, бугун кетига тепиб юборсак, яхши эмас. Тушунтирайлик, тарбиялайлик бу галча кечирайлик. Адашиб жар ёқасига бориб қолган одамни тўхтатиш ўрнига, итариб юборсак... Шахсан ўзим яхши кўраман шу одамни, ачинаман: келганидан бери битта костюм-шимда юрибди! Балки унга моддий ёрдам керакдир. Ҳовли оламан, деб анча қарзга ботганини эшитдим, квартира олиб беролмаганимиздан эзилиб кетдим, ишонасизларми, жуда эзилдим. Баъзан иш-иш деб, одамни унутиб қўямиз. Келинлар, майли, бу йил, гап орамизда қолсин, битта-яримта одами бўлса, тўғри менга учрашсин, ҳар кимга сарғайиб юрмасин, тўғри ўзимга учрашсин, бўйнимга оламан. Майли-да, ким-кимларга яхшилик қилмаймиз, ўзимизга ҳам қарашайлик. Қарзини узсин, кўкрагини кўтариб юрсин.

Менимча, кейин бунақа номаъкулчиликларни такрорламайди... Бундай, яхшиси, Ахроржонга топширайлик, илтимос, Ахроржон, деканат билан парткомнинг особий заданияси — комиссия хулосасини уйда ёзиб, эртагтайёр қилиб келасиз. Бу ерда айтилган ҳамма фикрларни инобатга оласиз: боя ўзингиз айтган гаплар, анкеталар саводсизлик билан тузилганлиги, оқибати, ҳм, яна... энди, буёғини ўзингиз тўғрилайсиз, лекин такрор айтаман, ошириб юборманг, Маҳдижон ҳам жуда тўғри таклиф киритдилар, боягидака гапларни ёзиб юрманг, орамизда қолади. Ректорат ҳам кистокқа оляпти, уларга тезроқ етказиш керак хулосани. Улар ҳам ўқиб, ия, орангизда провокатор пайдо бўлибди-да, тезроқ, думини тугинглар, деб қолишса, Ҳақбердижонга ҳам яхши бўлмайди, ҳа, бир инсонни, олимни йўқотиб юборишимиз мумкин, кейин қачон ўнгланади? Ошибка жойларини указать қилинг, маъқулми? Бир куни келиб унга қандай яхшилик қилганимизни ўзи тушуниб олар... Кейин ўртоқлар, бу масалани партмайлисга қўйиб, ҳамманинг дилини оғритиб юрмайлик, жуда хунук гап, кейин бошқа жойларга ўрмалайди, ҳар хил гап-сўз... Комиссия хулосаси охирги нукта бўлсин, дейман. Майли, эртагами, кейинми, Ҳақбердижоннинг ўзини таклиф қилайлик, комиссия фикри билан таништирайлик, хатоларини мардлик қилиб бўйнига олсин, биз ҳам мардлик қилиб, айрим жойларини юмшатамиз. Энди, бу қоғозларни менинг сейфимга бекитиб қўйсақ, тагин битта-яримтанинг кўзи тушиб..." ўзимни босганим сайин, босилиб-янчилик кетаётгандай бўлдим-да: "Бу ерда комиссия текшириши эмас, театр томошаси кетаётганга ўхшайди", дедим, гапимни давом эттиролмадим, Сухроб ловиллаб берди: "Нега сизнинг сейфингизга гумдон бўлиши керак? Нега ҳаммамизнинг номимиздан Суннатов ёзади? Бунақа экан, Орзимуродов, Суннатов учовларинг ёзиб қўяверинглар эди! Комиссия деб бизни қўғирчок қилиш шартми?" "Бойбўрибий" алплар замонда яратилганидан бери бунақа жиззаки тўғрисўзларни кўравериб, пишиб кетган эди, яна буралди: "Мени тушунмадингиз, Сухробжон. Пишириб ейманми бунақа қоғозларни? Наҳотки менга керак, деб ўйласангиз? Тагин йўқолиб-нетиб, Абдикуловнинг тадқиқоти чиппака чиқиб юрмасин, деган ниятда айтдим-ку. Комиссия бир хулосага келсин, кейин ўзига топширамиз — ишлайверсин. Умум ишимизга ёрдам. Хулосани тезроқ ёзсак, Абдикуловга ҳам яхши эмасми— иши тўхтаб турибди. Мен шу томонини ўйлаяпман. А, Ахроржон, фикрларингизни бир тартибга солгандан кейин, ўзингиз ҳам кўрасиз, қўл қўйиб беришингиз керак-ку. Кейин, Маҳди Ашрапович, шундай нозик ишни томоша деб, бизни ҳам артистга чиқариб қўйганингиз яхши эмас, майли, мен бу гапни ҳазил, деб тушунаман. Сизни шахсан мен ҳам, коллективимиз ҳам жуда ҳурмат қиламиз. Тартуга бориб, шунча эътиборли, номдор одамлар қаторида сизнинг докладынгиз ҳам таъкидлаб ўтилганига қанча қувондик! Мана, Олмаотада ҳам сизни Айвар Калниниш деган фольклоршунос сўради: "Қандай юрибди?" деди. "Жуда яхши, жуда яхши, жуда истеъдодли одам, етук олим, яқинда ёқлайдилар", дедим, бағоят хурсанд бўлди. Ўша ернинг ўзидаёқ "Авторефератларини шахсан ўзингизга юборамиз, битта кулинг ўргилсин тақриз уюштириб берасиз", деб ваъдасини олдим. "Пажалиста", деди.

Докторлик ёклаш жуда оғир иш, мана, ҳозирдан ёрдамни тайёрлаёмиз, шошиб қолманг, деб. Мана шу ғалвалар ўтсин, сизга албатта шароит яратиб берамиз. Гапим қатъий лекин”. “Суннатов ёзган хулосага индамай қўл қўйиб берсам, мени ҳам доцентликка ўтказсангиз керак,— деб узиб олди Сухроб.— Ҳужжатларни тайёрлайверайми?” “Бойбўрибий” кўлларини икки ёнга керди: “Ана холос, шунақа қилманг-да, энди, Сухробжон! Доцентликни мен бермайман, ВАК тасдиқлайди-ку, ахир. Ҳай, деканман, лекин факультет менга отамерос эмас-ку, доим шу ишда турсам. Бугун — мен, эртага — сиз. Доцент ҳам бўласиз, профессор ҳам... Ҳали бу гапларни эслаб кулишиб ҳам юрамиз. Худо хоҳласа, Маҳдижоннинг зашитасини эсон-омон ўтказиб олсак, деканликни шахсан ўзим кўш кўллаб топшираман. Чарчадим, шунақа ғалвалар деб илмий иш қолиб кетяпти, мен ҳам докторликни якунлаб олай...” “Ўртоқлар масаладан жуда узоқлаб кетдик,— дедим, Бегалиев менга ялт этиб қараб олди.—Майда-чуйда гапларни қўйиб турайлик. Деканлик тўғрисидаги миш-мишларни олдинги мажлисда аниқлаб олдик, бу масалага қайтмайлик”. “Мен тўғриси айтяпман, Маҳдижон,—деди “Бойбўрибий” гул-гул очилиб.— Агар доктор бўлсангиз, шу ишни сизга топширмаган номард!” Унинг гапини эшитмаганга олдим: “Менинча, бундай, комиссия хулосасини шу ерда, ҳаммамиз бирга ёзамиз. Анкета сўрови натижаларини, ўша олдинги келишганимиздай, йиғилишга қўямиз. Хулосамиз ҳам шу фактлар асосида бўлади. Агар, Маҳмудали ака, анкета сўрови ўтказиш жараёни нотўғри бўлса, Ҳақбердиннинг ўзи тушунтириш беради: нима мақсадда, нима учун қилган, бу йўлнинг нотўғри эканлигини билганми, йўқми — айтади”. “Мен ҳам шуни айтяпман-да, Маҳди Ашрапович,—деди “Бойбўрибий” енгил тортгандай.— Мутахассислар билан гаплашдик. Педнаука бордим, ўзимизнинг психология кафедрасидагилардан аниқладим, ҳаммасида бир гап—нарушение, грубейшее нарушение! Фақат... йиғилишга қўйсак, унда... Абдиқуловга официалний чора кўришим керак бўлиб қолади-да. Тақдирини ўйлапман, қаранг, қанча одам тўғрисида ёмон гаплар... Талаб ташлашмайдими? Зўр билан олиб қолсак ҳам, кейин, ҳаммани ўзига душман қилиб, қандай ишлайди?!” “Майли,—дедим,—бу томонини деканат, парткомнинг ўзи ҳал қилади. Шунақа махсус қарор бўлса, Ҳақберди тегишли жазосини олар. Лекин мен унча ишонмайман: анкета деган нарса мавжуд аҳвол тўғрисида объектив фикр тўплаш, бунинг йўллари қандай қилиб чеклаб қўйилади? Комиссия деган отимиз бўлгандан кейин, йиғилишгача буни ҳам аниқлашимиз керак. Лекин, нима бўлса ҳам, Абдиқуловнинг анкета сўрови ўтказиши фактларни очиқ-ойдин қилиб қўйди...” “Маҳдижон,— деб мени гапдан тўхтатди шу пайтгача ўзини мудраганга солиб ўтирган Бегалиев.— Сиз фанда жуда зўр одамсиз, аммо ҳаётда ҳали жуда ёшсиз”. “Домла,—дедим мен ҳам унинг гапини кесиб,—гап ҳозир менинг ғўрлигим тўғрисида эмас, каттароқ нарса — ҳақиқат тўғрисида кетяпти. Бу ерда ҳадеб эшакнинг гўшти харомлигини муҳокама қилиб, меҳнатини гапирмаяпмиз”. Бегалиев қаддини ростлаб ўтирди, чинакам илмий баҳсга ҳозирлангандек, жиддий тортди: “А, худди шу масалада ёшсиз! Бу ерда эшагининг гўшти ҳам харом, меҳнати ҳам, кечирасиз-у, харом. Яъни очган ҳақиқати ҳам, агар уни ҳақиқат, деб

қарасак ҳам, объектив эмас. Субъектив! Ҳа-а, субъектив! Ҳозир исботлаб бераман. Биринчидан, бу анкеталарни осмондан тушган фаришталар эмас, ўзимиз ўқишга қабул қилган болалар тўлдирган...” “Нима, Абдиқулов бошқа факультетнинг болаларига тўлдиртириши керакмиди?”, деди Сухроб ажабланиб. “Шошмай туринг, ука, сизга эмас, Маҳдига гапиряпман, — деди Бегалиев уни силтаб. — Иккинчидан, уларни, қай тартибда қабул қилганмиз? А? Нечтаси ўзи кирган? Бирови—укаларинг, бирови— хотинларингнинг укалари, катта аммангизнинг кенжаси, кичик холангизнинг тўнғичи... Ҳар группада, бўлса, ўзи кирган икки-учта, боринги, бешта бордир. Хўш, Маҳдининг одами йўқ, сездирмай киритган бўлмаса, билмадим. Лекин, мулла Сухроб, сиз нечта одам киритгансиз? Фақат тўғриси айтинг”. Сухробнинг ранги яна оқарди: “Мен ҳеч кимдан яширмаганман: битта укам билан битта қайним ўзимизда ўқийди. Опамнинг ўғлини физматга киритганман, буни ҳам айтишим мумкин. Уччови ҳам “аъло”га ўқийди. Ўзим шу ерда ишлаб, бошқа институтга олиб боришим керакмиди? Менда унақа пул йўқ...” “Сизни айбламоқчи эмасман,— деди Бегалиев.— хаммаларинг шундай”. Менинг жаҳлим энди чиқди: “Сизда-чи, домла? Ҳозир шу муҳокама қиладиган масалами? Анкеталардаги фактларни гаплашайлик”. “Э-э,— деди кўзларини жавдиратиб “Бойбўрибий”, — неча марта Бекназар Турдиевичга айтдим, бунақа шароитда ишлаб бўлмаяпти, бўшатиб, деб. Ҳаммага яхшилик қиласан, бир ёмонлик келса, ёлғиз ўзинг қоласан. Ҳамма ёрдамнинг олганлар четга чиқиб, томоша қилиб тураверади”. “Меники жуда кўп, Маҳдижон,— деди Бегалиев кўнгли юмшаб,— қанчаси битириб кетди, қанчаси ўқияпти, қанчаси, худо менга умр берса, энди келади. Ҳаммамиз ҳам шундай. Мана, Орзимуродов нега ҳар йили ёзда қабул комиссиясига пашшаҳўрда? Аҳрор Маҳмудалига бунча ёпишиб олган? Маҳмудалининг ўзи бунча қалтирайди? Шу ҳақда бирон марта ўйлаб кўрганмисиз, Маҳдижон? Устингиздан шиша қалпоқни бостириб олиб, менга гард юкмайди, деб умид қиласиз... Менга бунақа жаҳл билан қараманг, ука. Сал кўзингизни каттарок очинг, демоқчиман. Бояги гапимнинг иккинчи томони, анкетадаги манави рақамлар, “мусбат-манфий”лар шунинг учун ҳам ҳақиқат бўлолмайдик, субъектив томонлар субъектив томонлар тўғрисида чала фикр билдиряпти. Факультет ёмон аҳволда эканми, демак, тарбиявий жараён жуда ёмон, демак, талабаларнинг савияси ҳам жуда паст, демак, ўқитувчиларни ҳам, талабаларни ҳам биргаликда тозалаш керак. Буни бирдан қилолмайсизлар. Шунча талабга жавоб беролмайдиган ўқитувчини бўшатиш керак бўлса, демак, шунга тенг фоизда талабаларнинг ҳам баҳридан ўтиш керак. Уқдингизми — ёмон ишчини ҳайдагандан кейин, унинг брак маҳсулотини ҳам бир бало қилиш керак-ми? Менинг таклифим бундай,— деди Бегалиев кутилмаганда,— ўша шум Абдиқулов билан келишинглар-да, ишни ёпди-ёпди қилинглари. Ўзига тушунтиринглари, талабаларни тўпланглари, бир чиқиш қилиб берсин, шошма-шошарлик қилганини тан олсин. Кейин манави коғозларини ўзига беринглари, пишириб ейдими, чалпак қилиб сотадими — ўзи билади. Бунақаларга қарши курашганларинг сайин куч олади, охири яхшиликка олиб келмайди. ҳеч қанақа комиссия хулосаси, партмажлис керак

эмас. Маслахатим шу” “Бўлмаган гап,—деди Сухроб яна кўтарилиб.— Ишни шу ҳолда қолдирмаймиз. Бу — компромисс йўли!” “Биз кексаларнинг йўли шу, ука,— деди Бегалиев ўрнидан туриб.— Сиз ёшсиз, пешонангиз тошдан, деворга ураверинг, ғайратингиз кўп: ё деворни йиқитасиз, ё пешонани ёрасиз... Энди менга жавоб. Маҳмудали, яна ўн беш кунча кўринолмайман-да — шу ишни битирай”. “Бойбўрибий” жуда мутаассир бўлди: “Бош устига, домлажон, лекин бу ерда ўзингиз турмасангиз, шундай оғир кунларда... майли... бу нотинчликлар бир коғозгина мақолага арзиса эди. Ўралашиб қолдик-да. Сиз бораверинг, домлажон, шундай қиламиз”.

Суннатов ирғиб туриб Бегалиевни кузатишга чорланди. “Аҳроржон, сизга бир маслахат, ука,—деди профессор хона ўртасида бир муддат тўхтаб,—кўп ҳам сувни лойқалатманг, фақат ўзингиз эмас, бошқалар ҳам атрофни кўролмай қолади. Майли, сузиб кетаверинг, фақат лойқалатмай...” Суннатов қайтиб ўтирди: “Мен лойқалатмаяпман, домла, лойқалатганларни ўзингиз кўролмаяпсиз”, “Ҳай, майли, гапни гапир уққанга, дейилган экан”, деди Бегалиев эшикдан чиқа туриб.

Бегалиев кетди-ю, шунча гаплашганимиз бир тийинга чиқди, ғурбатимиз қайта бошланди: “Бойбўрибий” анкеталарга тўр тўкиб, тепасида ўтириб олди, Орзимуродов йиғламсиради, Суннатовнинг кўзлари зирк-зирк ўйнади — Сухроб икковимиз уларнинг қай ёғидан айланиб ўтишни билмай, бурилиб қолавердик.

Кейин Сухроб айтади: “Ҳақбердини тушунмаяпман...”

Мен айтаман: “Ҳақбердини биламан...”

Кейин Сухроб айтади: “Мен кетаман...”

Мен айтаман: “Мен кетмайман...”

Одамларни фақат мақсаднинг ўзигина дўст қилолмас экан.

Мен илгари илмга унча ҳам қизикмайдиган, адабиётнинг тарбиявийми, маърифийми аҳамияти тўғрисида диссертация ёқлаб олиб, энди дарсини латифаю хангомалар билан ўтказадиган, мардона гурунглари қувлаб юрадиган, олдидан чиройли киз ўтиб қолса, гапираётган гапини унутиб кўядиган Сухробни унча хушламас, ҳатто отини ҳам тилим келишмагандай “Суроб” деб айтар эдим, унинг тантилиги ҳам кўзимга олифталик бўлиб кўринар эди.

Йўқ, у чиндан ҳам ҳалол-танги одам экан: “Ўйлаб кўрсам, шу талабаларнинг субъективлиги рост—бўлмаса, менга ҳам тўксон иккию тўққиз фоиз “мусбат” қўйишадими? Дарс ўтишим Суннатовникидан ҳеч ҳам авло эмас. Ўзимни яхши кўришса керак-да, а? Жа нокулай-э!”, деди ва ўн-ўн беш кун ичида “Билим” жамиятидан иш топиб ўтиб кетди. “Кетгим келмаяпти-ю, лекин ўзинг курашган нарсага ўзинг нолойиқ бўлгандан кейин... кейин, буёғига “Бойбўрибий” ҳам мени шундай қўйиб қўймаса керак,

обруйим борида этакни ёпганим маъкул. Сизга ўхшаб калласига монографияларим билан туширолмасам...”, деди...

Очиғи уни тўхтатиб қолишга кўп ҳам уринмадим: ғурбатнинг буёғига ўзи ҳам дош беролмас эди: ё аччиқ устида “Бойбўрибий”ни уриб майиб-сайиб қиларди, ё... билмадим, ҳарҳолда, у—Ҳақберди эмас эди.

Бунгача ҳам ўзи икки ойга чўзилган машмаша Ҳақбердидан бўлак ҳамманинг силласини қуритган, одамларга бу ишнинг қаёққа, кимнинг фойдасига битиши бари бир бўлиб қолган,— ишқилиб, яқунланиши керак эди..

Аввалига “Бойбўрибий” анкеталарда ёмон “баҳо олган” ўқитувчилардан анчасини Ҳақберди билан Сухробга қарши қайради, тўдани бўлиб ур қабилида иш тутиб, кўлидан келганча мен билан ёвлашишдан қочди (ҳозиргача), биламанки, бундан кейин ҳам (“Маҳдижон, сизни авайлашимиз керак, яқинда ёқлайсиз, факультетимизнинг обрўсига обрў кўшишингизни интизорлик билан кутяпмиз”, деб чап бериб келяпти), Ҳақберди дим-дим ўйнайверди, анкеталардан бошдаёқ олдириб қўйган фотонусхаларини (бермайман, деб юрган одамнинг бирдан кўш қўллаб тутқазганидаёқ шундай қилганини сезган эдим) тегишли жойларга кўтариб боришини шама қилаверди, жанжал кўтарилиб-пасайиб, баримизни ҳоритди, охири яна шу бештамит: “Бойбўрибий”, Суннатов— мен, Сухроб, тарафма-тароф қолдик. Орзимуродов ҳам малака оширишимга бир бориб келай, деб кетганича бадар кетди.

Йўлимизни Ҳақбердининг ўзи бойлади: Сухроб иккаламиз анкеталар билан бир танишгандан кейин, қайта кўролмадик: асли Орзимуродовнинг сейфида, “Бойбўрибий”га ишонмай, ўзимиз кулфлаганмиз, энди эгаси думини тутқазмайди, кейин билсак, калитни “бий”га бериб кетган экан; нусхаларини Ҳақберди бермайди, устида қаттиқ ишляпман, дейди, газетага мақола қиляпман, дейди, министрликка олиб чиқаман, дейди, олиб чиқсамми, деб турибман, дейди,— дастимизда душманга урадиган қиличнинг ўзи йўк, қуруқ қўлимизни ўқталиб, аҳмоқ бўлиб юравердик...

Бу орада ўн беш кун кўринмайман, деган Бегалиев ҳам қайтди, яна шунчага жавоб олиб кетди, лекин ора-сира кўриниб, хой, ҳалиям тинчимадингларми, деб кўнгил сўраб турди. Бир марта қўлтиғимдан авайлаб тутиб, сайрга бошлади, у доим ишга пиёда келарди, мен уни кузатиб қўйган бўлдим: “Маҳдижон, деди у жуда-жуда ҳалим овозда,—етмиш тўртга чиқдим. Шу, десангиз, ҳозир калламга ғалати ўй келди. Агар худо инсонга бошқа одамларнинг ҳаётини яшаш имконини берса... Тушуняпсизми? Мана, сизга ҳафта вақт ажратилса-да, шу вақтда сиз меинг ўрнимга яшаб кўрсангиз, мен эслайдиган нарсаларни эсласангиз, кўрган-билганларимни ҳис қилсангиз. Ишонаманки, қийналардингиз, лекин ўзингиз учун кўп фойда олардингиз. Мен йиқитган одамларнинг ҳаммаси сизга ўхшаган эди. Уларнинг хатоларини ҳам билардингиз. Ҳай, ана, дейлик, мен уларга ёмонлик қилганман, улар-чи? Ўзларига ёмонлик қилишмадимми? Мени

енгаман, деб қанча ишлари қолиб кетди. Чала адолатпарвар, чала олим бўлиб қолди. Илм аҳлига бир-бири билан курашиб юриш кўп ҳам фойда бермайди. Ким билади дейсиз, шунақа курашларни Маҳмудали билан Абдиқуловнинг ўзига ташлаб қўйиб, илм билан шуғулланишдан чалғимаслик керакми? Ақлли одамсиз — нима демокчилигимни тушуняпсиз. Ҳув анавида сизга нотўғри гапирдим. Бекорга куйиб-пишиб юрмагандир, бир мақсади бордир, деб ўйлаган эдим... Декан бўлишни хоҳ-

ламайсиз, амални ёқтирмайсиз, нима қиласиз аралашиб, икковига қўйиб бераверинг. Ҳозир фақат ҳалал беряпсиз. Агар сиз аралашмаганда иккови аллақачон келишиб олган бўларди. Маҳмудали сиздан чўчийди, Абдиқулов сизга орқа қилади. Маҳмудали сизнинг юзингиздан ўтолмайди, Абдиқулов эса... сизни алдайди. Шу жўрангиз, хафа бўлманг-у, соддалигиздан фойдаланяпти. Бошда, анкета сўрови ўтказаман, деб ният қилган пайтдаёқ, Маҳмудалига ўзининг кучи етмаслигини ва албатта сизнинг ўзига қўшилишингизни ўйлаган, аниқ ҳисоб-китоб қилган. Э-э, ука, менинг ёшимга етсангиз, мен кўрган нарсаларни кўрсангиз, одамнинг сири қолмайди. Бу болага факультетдаги аҳволни яхшилашнинг ҳеч қизиғи йўқ, ўзи мустаҳкамланиши керак, вассалом! Яхшилаб ўрнашгандан кейин, ҳаммасини қайтадан бошлайди, Маҳмудалининг бошига етмай қўймайди. Кейин, ўлмасак, кўрармиз, балки сизни кавлар...— Профессор мени ўзига чиндан ҳам яқин олиб гапирарди, мен уни шу пайтгача ёмон кўрганимдан ҳижолатда эдим.— Бир гап айтайми, сизга кулгили туюлар. Аҳрор билан Ҳақберди жўрангизнинг бир одам, битта иттифоқдош эканини биласизми? Мана, каранг, Ҳақберди бошлади, тўғрими, Аҳрор эса мой куйди. Шунча миш-миш, сизнинг деканликка интилишингиз ҳақидаги бемаъни гаплар қайдан чиқди? Сиз

билмайсиз, мен биламан. Шу иш тинчисин, кейин икковининг оғайни бўлишини кўрасиз. Мен эса ҳозир кўриб турибман... Бу гаплар орамизда қолсин, бошқаларга айтсангиз ҳам майли-ю, ўзингиз биласиз. Лекин ўйлаб кўринг. Мен сизни йўлдан қайтариш учун айтаётганим йўқ...”

Ўшанда ичимда: “Бошимни туёғингиз билан силамай кўя қолинг”, деб захарханда қилган эдим, аммо, кейин билдим: профессор сувга қараб гапирган экан...

Бироқ на бу кўпни кўрган профессор, на “Бойбўрибий”, на Ҳақберди, на Суннатов бу ишларнинг қандай яқунланишини тўғри топди, мен эса тахминан билардим, кўнглим сезарди, нимадир... бир куч— одамларни ҳаракатга келтирадиган нимадир бир нарса қўзғалганини илғаб юрган эдим, шундай бўлди: умумий мажлисда Ҳақберди ҳамманинг ўртасига чиқиб, хатоларни тан олиб, кечирим сўрагандан кейин, “Бойбўрибий” худога шукр қилиб, энди бемалол ишлашга ўтгандан кейин, улар эсдан чиқариб қўйган, ҳисобга олмаган талабалар, талабалар кутилмаганда бош кўтаришди... Ҳар қалай, энди менга анча осон, илгаригидай куйиб-пишиб юришим шарт эмас, тўғриси айтмасликка имкон ҳам йўқ, кейин шунча талабанинг кўзига тик

қараб дарс бериш хакида гапирмаса ҳам бўлади... Фақат Ҳақбердига оғир — бир томондан энди топишдим, ўрнашдим деганда Маҳмудали акаси билан Суннатов жўраси ундан яна шубҳада қолди, иккинчи томондан талабалар...

Ҳақберди тўқимоқчи бўлган эртагини охир қилолмади, тўғрироғи, аслида, унинг эртаги йўқ эди.

Энди бу узоқ гап, давом этипти, аниқ бир хулосани ҳозирча айтолмайман.

Бир нарсага ҳайронман...

Ўзи мен кўп нарсаларга ҳайрон бўлиб юраман: бугун Офият манти қиламан, деб хамир ёяётганда қара-аб туриб, завқим келди: бир газ тахта, бир газ таёқ билан хамирни шундай юпқа ёйиш йўлини ўйлаб топган инсоннинг ақлига балли-е, дедим, ким биринчи ўйлаб топган шуни, а,мана,қасқон” деган сўзни

қара, қайдан келган, нима дегани, нимани билдиради, Офият кулиб, очқабсиз-а, деди, қара, дедим, ҳамма сўзнинг маъноси бор, “қасқон”никини билмайман, “очқабсиз” — “очиқибсиз” — “оч қолибсиз” — “оч” сўзидан, лекин “оч” деганининг ўзи нимадан, илгари одам овқат егиси келганини оғзини очиб билдирганми ё овқатга қараб оғзини очишиданми, қизик, мана, одамни ол, исми билан туғилмайди, исм унга кейин қўйилади, тўғрими, мана, мен — Маҳдиман, бошқа исм қўйишлари ҳам мумкин эди-ку, дейлик, хўш ана, Маъруф, Офият, қўйсангизчи, деди, шошма, кулмай тур, Маъруфман, демаяпман-ку, чақалоқнинг исми пешанасига ёзиғли бўлмайди. Комронга мен “Мансур” деб от қўйайлик, дедим, сен — “Беҳзод”, охири гувоҳнома обормаса, туғуруқхонадан чиқармаслигини билгандан кейин, шошиб-пишиб “Комрон” деб ёздириб келдим, тасодифан эсимга келиб қолди, энди уни Беҳзод деб кўр — бўлмайди, у энди — Комрон, Беҳзод ҳам эмас, Мансур ҳам эмас, фақат Комрон, исм энди унинг ўзини билдиради, Комрон — унинг товуши, овози, менадан “Маҳди” деган товушни олиб ташла, ҳеч нарса, тушунасанми, ҳеч нарса бўлиб қоламан йўқолиб, чунки, исм — шахсият, Маҳди — менман, Маҳди десанг, кўз олдинга менинг дунём келади, яна Маҳди исмли одамлар бор, лекин улар башқа Маҳди, бошқа дунё, Офият, сиз фақат ўзингизнинг эмас, бизнинг ҳам дунёмизсиз, мениям, шу уч фарзандимнинг ҳам ишонган дунёмизсиз, деди, йўқ, мен бошқа нарсани тушунтирмоқчи

эдим, лекин эзмаланиб кетдим, айтмоқчи эдимки, ҳозир шу Маҳди деган дунё — оч, мунча имиллайсан, ке, ўзим тугишиб юборай, э-э, бунга қара, “тугишиб юборай” “туғишиб юборай”га ўхшаб кетар экан; “тугиш” — “туғиш”, бир-бирига тамом тескари сўзлар, лекин уйқаш, сенинг хиндий тилингда “ларка” — ўғил, “ларки” — қиз, фарқи битта товуш, қайдан пайдо бўлган шу сўзлар, нега уйқаш, яхши ҳам тилшунос эмасман — ҳамманинг энсасини қотириб юборар эканман, лекин ҳар бир одамнинг исми унинг ўзида яширин...

Ҳайронман бир нарсага: одам нега минг турланади, ҳамкасбинг билан бир йил, икки йил, беш, ўн йил бирга ишлайсан, миридан-сиригача биласан, ичигача кўриб турасан, лекин сенга қараб турланади, кошки турланаётганини билмасанг, лекин турланаверади-турланаверади, бошинг айланиб кетмайди, чунки бирга ишлагандан кейин, энди шундай турланмасак бўлмайди, деб сен ҳам унга қараб турланасан, гўё у сени билмайдигандай...

Мен операни ҳалигача тузукроқ тушунмайман, тўғриси умуман тушунмайман, ҳатто униси бунисини ўлдирмоққа чоғланганини ҳам қўшиқ қилиб айтади; “Ҳо-озир се-ни су-я-ма-ано-о-о!”, бунисига қараб тураман, ҳозир “Э-э, суйсанг ҳам, одамга ўхшаб гапириб сўй!”, деб жеркиб берар, деб кутаман, қаёқда, буниси ундан ҳам чўзади: “О-о-о—у-у-а-а-а, хо-ом-та-ама-а-а бў-ў-ўл-ма-а-а-а!..” Лекин бундан энсам

котишини ҳеч кимга айтмайман. “Жуда юксак санъат-да шу”, дейман, майли, шунча одам тушунгани етар, битта менинг ақлим етмаса-етмас, нимадан кўрқаман, дсмайман—турланомай қолишдан кўрқаман шекилли...

Баъзан эмас, ҳаммавақт!

“Бойбўрибий”нинг ичи шундоқ кўриниб туради, лекин наҳотки мени унақа одам, деб ўйлайсизлар, мана, қаранг, яхшилаб қаранг, мен ўзи бунақа одамман, деб турланаверади, у ўйнаган нағмага Суннатов ҳам тушадн, дунёда раққос кўп, лекин куй битта деб кир баданини устидаги лахтак-лахтак жандалари бекитолмаса ҳам, чиройли кўриняпман, деб бу киши ҳам хиром қиладилар. Орзимуродов бечора шунақа содда шумки, шум деб аташ уни ҳаддан ошиқ улуғлаш бўлади, аммо шу ҳам беўхшов, алпанг-талпанг шох ташлашини қўймайди — қара-а-аб туриб-туриб зерикасан, охири, зерикиш ҳам жонингга тегиб, хунобинг ошади...

Одамларнинг кўнгли шаффоф, шу қадар шаффофки, ҳатто, ичидаги ҳали ўйланмаган, эртага, бир йил кейин, ўн йил кейин ўйлайдиган ўйларигача кўриниб туради—албатта, зерикасан, “Бойбўрибий” билан Суннатовнинг кўнглини кўриб туриб, ҳар куни кўравериб зерикмай бўладими?!

Баъзан эмас, ҳаммавақт ҳайрон юраман: қочган ҳам, қувлаган ҳам битта—ғолибият кўшиғини айтади, “Бойбўрибий”нинг ёнидагилар ҳам умум ишини яхшилаемиз, деб хониш қилади, биз ҳам умум ишини яхшилаемиз, деб ашулани варанглатаемиз, улар ҳам ҳақиқатнинг пардаларига тушяпмиз, дейишади, биз ҳам ҳақиқат куйига ўйнаяпмиз, деймиз — ҳақиқатнинг ўзи қаерда чалиняпти?

Нега қўшиқ айтиб гаплашамиз, деб ўйлайман, нега тўғри, очик, инсонга ўхшаб гаплашиб ололмаймиз, деб хунобим ошади — турланишдан тўхтаб қоламан.

Яхшигина оти бор бу одамнинг—Маҳмудали, келишган, барваста гавдаси бор, агар турланавермаса, тўхтаб ўзини кўрсатса, худо менга шундай комат бермаган-да, а, қандай яраширли одам, деб ҳавасланиш мумкин...

Суннатовнинг отини қаранг—Ахрор, нимасидир, тоза, салқин бир шабада келаётгандай исмидан, отаси китоб кўриб, минг умидлар билан шундай улуғ исм берган, турланмай турса, бу қандоқ мутафаккирнинг доно сиёғи экан деб, тўлқин-тўлқин кумушранг товланган сочининг ўзини соатлаб томоша қилиш мумкин...

Яна ўйлайман: аввал ўзингга боқ, балки уларнинг кўнгилларини очишларига ўзим халал бераётгандирман, балки улар ҳам мени шунақа ёмон деб ўйлашар: қара, Маҳди деган пурмаъно оти бор, кўриниши ҳам бинойидай, аммо ўзи... нега бунча...ҳадеб...

Яна ўйлайман: одамлар ўзлари тўғрисида ҳақиқатни севмайдилар, бошқаларнинг астарини аврасига ағдаришадими, бемалол: нега у бизга ўхшаб... биз нима учун курашяпмиз-у... бу устомон ҳайронмиз, кошки билмасак...

Одамга доим бошпана – бошини бекитиб юриш учун пана жой керак, фақат уй эмас, одам ўзи яшайдиган торгина муҳитда ҳам муносабатлардан бошпана қуриб олади. Муносабатларни бошга пана қилиб юради, Деб ўйлайман. Яна адашиб кетаман – ўзини ўрабқўйгани одам қандай юради, дейман. Адашганимни ахтариб кетаётиб, бир чегарага бориб қоламан. Бир девор тикланади қаршимда – ойнадай, ортимдаги ҳамма нарсани қайтаради, қараб бораман – Офиятни, болаларимни, Исрофилни, Шоди акани, Тангирни, Ҳақбердини, Маҳмудали акани, Сухробни, Суннатовни, Орзимуродовни, Бегалиевни, ҳамкасб, таниш-билиш ҳаммасини қайтаради, мана шу сенинг дунёнг, Маҳди деган дунё шу, Маҳди, дайди, лекин ҳеч нарсани тушунтирмади, ўзининг ортида нималар бор - кўрсатмайди, мен эсам нариги ёқда сирлар ра-авшан, кундузлар тиник, тунлар ёруғ эканини сезиб тураман, усти узоқдан кўз илғаган шаҳар осмонидай нурланиб-товланади, мана шу мунавварлик нимадан эканини англай-англай деганимда, чарчаб қолганимни туяман-да, қувват олиш учун, яшаш учун орқамга ўгириламан, аксининг аслга – ўзимнинг дунёмга – одамлар орасида яшашни севаман – яшаш поклик эканини, умримни тўла яшашим зарурлигини тушуниб қайтаман, узоқ тўхтаб ўйлайман.

Ўйлайман: мен – Маҳди, бошқа одам бўлиб чиқармидим, шу туриш-турмушимда ўзга бир Маҳди отлик бегонанинг ҳаётини яшармидим?

Балки, балки...

Чархнинг каж рафтори ўзгарганда, шундай бўлуви ҳеч гап эмас эди.

Лекин ўзгармади. Шунча тасодифлар силсила-силсила кечиб, қўшилиб-боғланиб, айна шу мени бунёдга келтирдими, демак, бошқача бўлуви мумкин ҳам эмас экан.

Мана, шу мен борман, ўз ҳаётимни яшяпман— айна шу Маҳдиман.

Баъзан ҳатто шундай ҳам туюлади: Шоди ака деган одам ўтмаган, Тангир деган жўрам бўлмаган, Ҳақберди дегани ўқишда ҳам, ишда ҳам менга

йўлдошлик қилмаган, ҳатто факультетдаги ҳамкасбларим, талабалар ҳам аслида йўқ, ҳаммаси—ўзим, ўзимни уларга бўлаклаб, ҳаммасининг умрини яшаяпман: манави бўлагим—Шоди ака, манавиниси—Гангир, анави бўлагим—Маҳмудали ака, анавиниси—Ҳақберди... Мен битта одам эмасман, мен— тумонатман, чаман одамзорман, тўп пулдай турланиб, бу дунёда қандай яшаяпман ўзи, оғайниларим, деб ўйланиб-гуллаб турибман..

“Йил ўтган сайин сизга ўхшаб боряпман,— дейди хотиним Офият.— Нарсаларга худди сиз қарагандай қарайман, сиз ўйлагандай гапираман, сизга ўхшаб ўйлайман...”

“Офият,—дейди ичимдаги ўзини ҳаддан ортиқ яхши кўрадиган Маҳди,—учта боламиз бор, улар бизга ўхшамоқчи; менга ўхшаганинг яхши — уларни битта одам бўлиб тарбиялашимиз керак... Яхши эру хотин — аслида, битта одам...”

“Портретингни чизаман, деб кўп уриндим, — дейди узилиб-узилолмаган дўстим Исрофил. — ғалати бир ниятим бор: сенинг юзингда ўзимни кўрсатмоқчиман. Тушуняпсанми? Шунча йил дўстлик қилганимиздан кейин, сендан менга, мендан сенга кўп нарса ўган, кўнглимизда шериклик бор. Мана, иккаламиз бирга туриб ойнага қарайлик... Қара, юзимиз ўхшамайди, лекин қарашимизда нимадир ўхшашлик, яқин ифодалар бор-а?.. Йўқ, сен яхшилаб қара — изласанг топасан. Мен шундоқ кўриб турибман-ку, сен кўрмайсан?.. Аммо бу ўхшаш ифодалар ҳаракатда эмас, қотиб қолган, хотирага айланган. Кейинги йилларда бир-биримиздан анча узоқлашдик. Мен шу туйғуларни—хотира ифодаларни чизмоқчиман. Лекин юзингда бошқа ифодалар ҳам кўп, кўпи менга бегона, чизишга халал беради...”

Одамлар тағин мени ақлдан озибди, деб ўйламасин, деб атрофимга аланглаб, ҳеч ним йўқлигини кўрганимдан кейин, секин овозда “Маҳди!” деб чақираман — шу чақиримнинг ўзи жавоб — кўп, жуда кўп одам “Маҳди”, деб жавоб бераётган бўлади: ўзим, отам, иккита бувам, иккита бувим, уларнинг ота-оналари, уларнинг ҳам ота-оналари; Маҳди деган овоз ота илдиз, она илдиздан тубга — ўтмишга қараб тармоқланиб бораверади — бир оломон одамнинг нидоси битта ўзимнинг овозимга жамланади, мисоли улкан бир дарахтнинг тепасидаги бақувват шохдай, замонлар шамолида зириллаб турганга ўхшаб қоламан; жуда чуқурларга, тубсиз-ниҳоясиз қадимларга кўш томир узатганман — юз йил, икки юз йилга... ўн бешинчи асрга, унинчи асрга, биринчи асрга, ундан ҳам бурунларга: ўша пучмоқларда юз-кўзим, қад-бастими менга ўхшаган аждодларимнинг томирида ҳам менинг қоним оққан-ку, томирдан томирга, томирдан томирга ўтиб-ўтиб, охири менга етиб келган, мендан болаларимга берилган бу қон!..

“Маҳди!” дейман бор овозим билан — минг-минг уруғларим кўплашиб, шу овозни бунёд қилишгандай, тумонатнинг жўр овозидай жаранглаб—мен шу залворли минговозни кўкрагимдан чиқаролмаганимдан отимни танимай юрган эканман, туйқусдан енгил тортаман: кимсасиз, овлоқ бир оролда одам

овозига зор турган пайтимда мени ахтариб мададга келган ота-она аждодларим отимни тутиб чақиришаётгандай бўлади...

“Маҳди!” дейман энтикиб — асқартоғларим — авлодларимни чақириб боряпман, товушим, ўғилларим, қизимнинг овозида қалтираб акс-садо беради — жўралар, уз-оқ яшайман!..

Узо-оқ минговозларни эшитяпман ...